

ИЗВЕСТИЯ

на Съюза на учените – Варна

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРАВО

Галина Йолова

Равнопоставеност и здравни неравенства
при цифровизация на здравеопазването 5

Андрияна Андреева

Неприкосновеност на личния живот на
работниците в контекста на дигитализацията... 11

Даниела Петрова

Законодателна уредба, регламентираща
управление на здравето
и безопасността при работа 16

Даниела Петрова

Правна регулация и предизвикателства
при осигуряването на здраве и безопасност на
труд в ес във връзка със застаряването
на работната сила 22

Маргарита Бъчварова

Начална дата на неплатежоспособността
при спиране плащанията от търговец 27

Беанета Василева

Търговската тайна в условията
на киберсигурността..... 32

ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

Росен Велчев

Влиянията върху Скот Фицджералд 38

Станчо Ц. Веков

А сега на къде?!
(относно бъдещето архитектурно решение
на т. нар. Дупка, Варна) 50

ИКОНОМИКА

Румен Пехливанов

Политики за опазване на околната среда
в контекста на кръговата икономика 61

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д-р **Виолета Йотова**, д.м.н
проф. д-р **Теодора Бакърджиева**
проф. д-р **Златислав Стоянов**, д.м.н
проф. д-р **Атанас Палазов**
проф. д-р **Цвета Зафирова**
проф. д-р инж. **Розалина Димова**
проф. д-р **Румен Ненков**, д.м.
доц. д-р **Антон Грозданов**
доц. д-р **Елица Петрова-Павлова**
доц. д-р **Недко Димитров**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА БРОЯ

проф. д.с.н. **Лоретта Парашкевова**
доц. д-р **Маргарита Бъчварова**
доц. д-р **Масис Хаджолян**
проф. д-р **Валери Стоянов**
доц. д-р **Антон Грозданов**

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ

Варна 9000
ул. „Васил Друмев“ № 73

РАВНОПОСТАВЕНОСТ И ЗДРАВНИ НЕРАВЕНСТВА ПРИ ЦИФРОВИЗАЦИЯ НА ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО

Доц. д-р Галина Йолова

Въведение

Развитието и установяване на здравното осигуряване в систематиката от основни и подзаконни нормативни актове се базира на безусловния принцип за равнопоставеност на осигурените лица при предоставянето и ползването на медицинските престации. Като еманация на два базисни конституционни принципи – принципът на равнопоставеността на индивидите в условията на гражданско равенство и индивидуални свободи, респ. правото на безплатно медицинско обслужване и достъпна медицинска помощ, той е и основен принцип в системата на задължителното здравно осигуряване. Предвиден в текста на чл. 5 ЗЗО, същият следва да гарантира равноприложима, недискриминационна и при еднакви условия достъпна и качествена медицинска помощ в обхвата на дейностите, включени в бюджета на осигурителния орган.

Здравеопазването на човека не трябва да се разбира само като липса на болестно състояние или физическо нарушаване на организма, а като *състояние на пълно физическо, душевно или социално равновесие*¹. Затова новите условия на цифровизация на медицинските и здравноосигурителни процеси, определяни като механизъм за подобряване на достъпа до лечение и качеството на обслужването, чрез повишаване на ефективността на здравния сектор са качествено нови процеси, засягащи пряко, както основни принципи на солидарната осигурителна система, така и отделни неравенства на индивида, които без да са нормативно установени и въпреки гаранциите за преодоляването им пречат за реализиране на ефективен достъп до качествен медицински продукт.² В този смисъл и **цел** на настоящата разра-

Abstract: Aim of the examination is to clarify the specificities of the equality principle in the health insurance, its normative framework and the actual tendencies of its overcoming through the practices of health inequalities in the conditions of digitalized and electronic healthcare. Based on the analysis the author summarizes the typical of the system of health insurance tendencies, following the dynamics of development of the new social and normative interconnections in the conditions of digitalization of the health insurance systems.

Keywords: digitalization, health insurance, equality principle, health inequalities

ботка е да изясни спецификите на принципа на равнопоставеност, неговите нормативни качествени измерения и същевременно – свързаните с това актуалните тенденции на резистентност в прилагането му чрез практиките на здравните неравенства, следващи естеството на цифровизираното здравеопазване.

За постигане на поставената цел авторът е заложил изпълнението на няколко изследователски задачи, а именно:

1. Да се посочат основните характеристики и същност на принципът на равнопоставеност в практическите му и нормативни проявления – на национално ниво и на нивото на общностното право
2. Да се акцентира на типични тенденции за преодоляване на принципа в условията на електроно или цифрово здравеопазване
3. На база на извършения нормативен анализ да се обобщат типичните за здравноосигурителната

¹ Благойчева, Хр. (2016). Осигурителни системи и фондове. Трето допълнено и преработено издание, Изд. „Наука и икономика“ при ИУ – Варна, с. 210.

² В практически аспект развитието на цифровизацията касае, респ. следва да се отнесе до установяване и развитие на цифрови болници, клинични информационни системи, информатизирани медицински досиета, здравни грижи от разстояние, телемедицина, както и мобилно здравеопазване. Електронното здравеопазване предполага обмен на информация и данни между пациентите и доставчиците на здравни услуги, болниците, специалистите и мрежите за здравна инфор-

мация, електронни здравни досиета, телемедицински услуги, преносими уреди за наблюдение на състоянието на пациентите, софтуер за определяне на работния график на операционните зали, роботизирана хирургия и теоретични изследвания на тема „виртуален физиологичен човек“. – виж. Андреева, А., Йолова, Г. Тенденции при антидискриминационните политики в сферата на здравното осигуряване в условията на дигиталното общество. Защита срещу дискриминацията: Правна уредба, проблеми и тенденции : Сборник с доклади от национална научна конференция на ИУ – Варна, 8 юни 2018, Варна: СТЕНО, 2018, 255 – 261

система тенденции, следващи динамиката по развитие на социалните взаимоотношения.

Методологията на изследването се основава на традиционни за правните изследвания методи – нормативен, формално – юридически, сравнителноправен, индукция и дедукция.

Изложение

Системата по предоставяне на медицинските престации, респ. обемът и достъпът до медицинска помощ са установени на нивата на специалния закон – Закона за здравното осигуряване, и съответните му подзаконовни нормативни актове – Наредба № 3 от 20.03.2018 г. за определяне пакета от здравни дейности, гарантиран от бюджета на Националната здравноосигурителна каса (Обн. ДВ. бр. 29 от 30 март 2018 г., в сила от 01.04.2018 г.) и Наредба за осъществяване правото на достъп до медицинска помощ (Приета с ПМС № 119 от 22.05.2006 г. Обн. ДВ. бр. 45 от 2 юни 2006 г., ... изм. ДВ. бр. 29 от 7 април 2017 г.).³ Прякото реализиране принципът на равнопоставеност касае непосредствено базисната за цялата система рамка, определяща, че (чл. 2 ЗЗО), че здравноосигурените лица имат право да получават медицинска помощ в обхвата на основния пакет от здравни дейности, гарантиран от бюджета на НЗОК, гарантиращ им достъпно лечение в съответствие със стадия, развитието, тежестта и остротата на съответното заболяване. В аналогична насока е и Решение № 32 от 1998 г. по к.д. № 29/1998 г. на КС, даващо тълкуване на понятието „достъпна медицинска помощ“, съгласно което същата „означава възможност за медицинско лечение на всички граждани в случай на заболяване и равни условия и еднакви възможности за ползване на лечението“. В допълнение Решение № 2 от 22.02.2007 г. по к. дело № 12/2006 г. се приема, че конституционната разпоредба „гарантира свободен достъп на осигурените лица до медицинска помощ чрез определен по вид, обхват и обем пакет от здравни помощи, както и избор на изпълнител, договорил се с касата“, откъдето и заключението, че „в юридически смисъл равенството означава, че към едни и същи лица, равни от правна гледна точка на действащото право, с оглед целите на правното регулиране, законът се обръща еднакво“.⁴

³ Повече виж Йолова, Г. Обемът и достъпът до медицинска помощ – тенденции и особености на недискриминационно прилагане. Защита срещу дискриминацията: Правна уредба, проблеми и тенденции : Сборник с доклади от национална научна конференция на ИУ – Варна, 8 юни 2018, Варна : СТЕНО, 2018

⁴ Зинovieва, Д., Русчев, Ив. Дължи ли здравната каса плащане на лечебните заведения за надлимитна дейност – Lex.bg. Електронно издание ISSN 2682-9606, 2019 <https://news.lex.bg/дължи-ли-здравната-каса-плащане-на-леч/>

На нивото на общностното право равенството при достъпа до здравеопазване е регламентирано в **Харта на основните права на ЕС**⁵, където като обща еманация на равенството пред закона, установена в член 20,⁶ и в съответствие с принципа, че при определянето и осъществяването на всички политики и действия на Съюза се осигурява висока степен на закрила на човешкото здраве, чл.35 установява, че „всеки има право на достъп до здравна профилактика и да ползва медицински грижи при условията, установени от националните законодателства и практики. Аналогично и Европейската социална харта⁷ в член 11, наречен Право на опазване на здравето, въвежда постановката, че „с цел да осигурят ефективното упражняване на правото на опазване на здравето договарящите страни се задължават да предприемат пряко или в сътрудничество с държавни или частни организации необходимите мерки, насочени към премахване на причините за заболявания, създаване на служби за консултации и образование с цел подобряване на здравето и развиване на чувство за индивидуална отговорност по въпросите на здравеопазването, предотвратяване на епидемиите, ендемиите и на другите болести, както и на злополуки.

В допълнение и в член 13, наименован Право на социална и медицинска помощ е предвидено, че с цел да осигурят ефективното упражняване на правото на социална и медицинска помощ, договарящите страни се задължават да осигурят необходимата помощ за всяко лице, което не разполага с достатъчно средства и което не е в състояние да си осигури тези средства със собствени сили или да ги получи от друг източник, в частност от обезщетения по схема за социално осигуряване, а в случай на болест – да му осигурят грижите, които се изискват от неговото състояние.

Европейският стълб на социалните права⁸, в параграф 20116 – Здравеопазване, прокламира безусловната необходимост да се гарантира, че всеки има право на своевременен достъп до финан-

⁵ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=EN>

⁶ Всички хора са равни пред закона. Забранена е всяка форма на дискриминация, основана по-специално на пол, раса, цвят на кожата, етнически или социален произход, генетични характеристики, език, религия или убеждения, политически или други мнения, принадлежност към национално малцинство, имотно състояние, рождение, увреждане, възраст или сексуална ориентация.

⁷ <http://www.trudipravo.bg/index.php/znanie-za-vas/998-evropeiska-sotzialna-harta-revizirana>

⁸ https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights_bg

сово достъпни превантивни и лечебни медицински грижи с добро качество.

Така видно е, че докато на общностно ниво равнопоставеността към достъпната и качествена медицинска помощ е базисно и безусловно право на всяко лице, то в националната право принципът касае равнопоставеност и достъп до услугите на лица, имащи качество на осигурени, съответно на което и неконтрибутивните медицински услуги са в критично малък обем на дейностите.

В посочения смисъл **принципът на равнопоставеност в здравното осигуряване като принцип на равен достъп до медицински услуги на осигурените лица** следва да се разглежда на следните по – характерни нива:

1. равнопоставеност в условията на осигуреност чрез неограничим по характер, естество и предназначение достъп до медицинска помощ, здравни дейности, услуги, експертиза и материални престации, но в обхвата на пакета, гарантиран от бюджета на НЗОК,

2. недискриминационност, респ. неограничимост в статута на осигурените, базирано на характера, същността, произхода или тежестта на здравния риск, респ. съответното заболяване,

3. еднакъв достъп до избор на изпълнител на медицинска помощ от лечебно заведение за първична медицинска помощ, което е сключило договор с РЗОК,

3. участие в системата по надзор и отчетност по провеждане на здравното осигуряване с легитимирани при подаване на жалби в случай на отчетена, но неизвършена медицинска дейност, оказана медицинската помощ, което не съответства на критериите за качество, определени в националните рамкови договори, отказан достъп до медицинска документация, както и получени от изпълнител на медицинска или дентална помощ суми без правно основание.

4. равнопоставеност при упражняване на здравноосигурителните им права в съответствие с правилата за координация на системите за социална сигурност;

5. равнопоставено третиране в условията на осигуреност при ползване, респ. разрешаване за предоставяне и реимбурсиране на средства при трансгранично здравно обслужване.

Същевременно, следва да акцентираме на факта, че принципът на равнопоставеност не само не следва да се разглежда дистанцирано, а напротив – следва да се приеме, че има за основен изразител **качество на предоставяните медицински услуги** като приоритетен показател на недискриминационните поли-

тики. В посочения смисъл в Националната здравна стратегия⁹ основателно се твърди, че „качеството на предоставяната медицинска помощ в изпълнение на конституционните права на всеки един гражданин – пациент намира своята изначално заложена цел с оглед поставянето ѝ в центъра на националното законодателство във всеки един негов аспект при предоставяните медицински услуги.“¹⁰, при посочване на критериите за справедливост – съответно предоставяне на медицински грижи на равнопоставена основа за всички без значение на етническа принадлежност, пол, религия, социално положение, като един от основните показатели за качество и достъпност.

Как обаче следва да се преекспонира принципът на равнодостъпност и как същия следва да бъде гарантиран в условията на цифровизация на процесите и дали тези процеси не създават нови, качествено различни по естеството си здравни неравенства?

Повече от безспорно е, че принципът на равнопоставеност търпи и следва да търпи нарастващи и многобройни трансформацията в условията на цифровизирано здравеопазване. В посочения смисъл достъпът да високоспециализирана, в краудуркинг, цифрови болници и платформи за лечение чрез телемедицина медицинска помощ, следва да се яви поредния инструмент за преекспониране на равенството при потребяване на медицинските престации от определни категории социални групи, принципно уеднаквени в здравноосигурителния си статут.

Цифровизация в здравеопазването, като приоритетна европейска политика в рамките на дифинираното като „електронно здравеопазване“ се отнася основно до инструменти и услуги, използващи информационни и комуникационни технологии, в насоките профилактика, диагностициране, лечение, но също и надзор и ефективно управление на здравноосигурителната система. В посочената насока са и определяните като цели на електронното здравеопазване на ниво ЕС, а именно – подобряване здравето на гражданите чрез предоставяне на животоспасяваща информация чрез инструменти на електронното здравеопазване, подобряване ка-

⁹ <http://www.mh.government.bg/bg/politiki/strategii-i-kontseptsii/strategii/nacionalna-zdravna-strategiya-2020/>

¹⁰ Приема се, че основни измерения на показателя за качество са: Безопасност – намаляване на риска за пациентите от причиняване на вреда в хода на диагностично-лечебния процес, Своевременност – диагностичните процедури и съответно лечението се предоставят в подходящия момент, Ефикасност – лечението се предоставя по най- добрия начин и довежда до желаните резултати, Ефективност – лечението довежда до желаните резултати при минимални усилия, разходи и загуби., Ориентиране към пациента – уважение, отговорност и индивидуален подход към всеки, потърсил медицинска помощ.

чеството на здравното обслужване и достъпа до него чрез включване на електронното здравеопазване в здравната политика и свързаните с нея политическите, финансовите и техническите стратегии на страните от ЕС и не на последно място – подобряване на ефективността, разпространението и леснотата на използване на инструментите на електронното здравеопазване чрез въвеждане на специалисти и пациенти в изготвянето и прилагането на съответните стратегии.¹¹

В аналогичен аспект доразвитието на принципа намира отражение при формулиране тенденциите, насоките и принципите и на Национална здравна стратегия 2020, където, както се посочва, „в съзвучие с възприетата здравно-политическа рамка и европейските и национални стратегически документи се определя Визия за развитие на здравеопазването, а именно – през 2020 г. България да е държава, гарантираща на своите граждани здравно благополучие, високо качество на живот и намаляване на здравните неравенства чрез всеобхватна, справедлива, устойчива и осигуряваща високо качество здравна система. В посочената насока и заложеният **Приоритет 2: Изграждане и управление на справедлива, устойчива и ефективна здравна система, ориентирана към качество и резултати** е базиран около политиките Развитие на първичната извънболнична помощ, подкрепена от високотехнологична специализирана помощ, Оптимизирана болнична помощ, Развитие на електронното здравеопазване, Осигуряване на качеството и безопасността на медицинското обслужване, Ефективно стратегическо и оперативно управление на здравната система.

Базисно във визията и в съответствие с общите и приоритетни европейски политики е изграждането на електронно здравеопазване на нивата – изграждане на Национална здравно-информационна система и осигуряване на достъп на гражданите до системата чрез електронен идентификатор, разширяване и надграждане на модулите на здравно-информационната система чрез обмен на информация в реално време между заетите в сферата на здравеопазването на електронни направления, електронни рецепти, лабораторни данни и изследвания, създаване на електронен здравен запис на пациента, внедряване на информационно комуникационните технологии в инфраструктурата на здравеопазването, сигуряване

на свързаност на всички доставчици на медицински услуги чрез компютърни мрежи, комуникационни устройства, достъп до Интернет, осигуряване на хардуерен капацитет за централизирани електронни регистри и електронни бази данни. Аналогично на тези политики е и формулираната в Пътна карта към програмата за развитие на електронното здравеопазване,¹² базирана на националната здравна стратегия 2014–2020 политика 10, базирана около насоките изграждане и респ. усъвършенстване във функционирането на софтуерна среда за обмен на информация, електронен здравен запис, електронни регистри, електронна рецепта, възможности за анализи, интегриран идентификатор, електронно медицинско досие.

Разработване и прилагане на концепция за развитие на телемедицината в Република България, като етап трети, предвиден в Проект на програма за развитие на електронното здравеопазване на МЗ от 2014 г, от своя страна е свързан с изграждане на резервен център за данни, обхващане на образната диагностика, телемедицина, елементи за подпомагане на взимането на решения, и изграждане на допълнителни електронни услуги.

Анализирайки политиките по цифровизация на здравеопазването в Становище на Европейския икономически и социален комитет, наречено „Въздействие на цифровата революция в областта на здравеопазването върху здравното осигуряване“ от 20.09.2017 г.¹³ е заявена необходимостта да се поддържат, гарантират, съответно съхранят и насърчават системи за здравно осигуряване при коридориниране и прилагане на принципите на равен достъп, качество на предоставяната медицинска помощ, универсалност и солидарност, като условие за универсално здравно осигуряване.

Аналогично, в документа се извеждат обаче и **принципите**, при наличие и спазване, на които се изпълнява и прилага адекватно и недискриминационно равния достъп при ползване на медицински услуги в рамките на прилаганата цифровизация, в частност: намаляване на цифровото разделение по отношение на използването между гражданите, здравните специалисти, участниците в системите за здравно осигуряване/здравеопазване, оперативна съвместимост на цялата цифрова структура (бази данни, медицински изделия), улесняваща непрекъснатостта на грижите във всяка структура и между тези структури, и не на последно, дори приори-

¹¹ Андреева, А., Йолова, Г. Тенденции при антидискриминационните политики в сферата на здравното осигуряване в условията на дигиталното общество. Защита срещу дискриминацията: Правна уредба, проблеми и тенденции : Сборник с доклади от национална научна конференция на ИУ – Варна, 8 юни 2018, Варна : СТЕНО, 2018, 255 – 261

¹² <http://www.strategy.bg/publicconsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1510>

¹³ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:52017IE1370>

тетно място – защита на здравните данни, които в никакъв случай не могат да се използват в ущърб на пациентите. Така основателно в Становището се предполага, че „цифровизацията има тенденцията да задълбочава социалните неравенства в здравеопазването, като засилва причинно-следствената връзка между здравословното състояние на индивида и неговите познавателни (например способността му да намира и разбира качествена информация в областта на здравеопазването) и финансови способности (например възможността му да си набавя най-ефективните устройства). Тези неравенства се засилват при възрастните хора, най-уязвимите групи и тези, които живеят в слабо обхванати от операторите в областта на цифровите технологии зони.“¹⁴ В тази връзка се акцентира на необходимостта, разгръщането на цифровизацията „да не трябва да доведе до преразглеждане на принципите на преразпределение и споделяне на здравните и социалните рискове, които са истинските стълбове на колективната солидарност.“ В тази връзка се очертава и необходимо следващите се тенденции, нужи за запазване на недискриминационния достъп, а именно:

- да се развива и улеснява достъпът на гражданите до цифрова здравна грамотност с цел насърчаване на критичен подход към здравната информация;
- да се гарантира качествена информация по отношение на здравето, по-специално като се насърчава въвеждането на процедури за етикетирание/акредитиране на приложенията в здравеопазването;
- да се укрепят отношенията на доверие между пациентите, специалистите в областта на здравеопазването и операторите в системите за здравно осигуряване/здравеопазване;
- да се въведе система за обучение, пригодена както за ползвателите, така и за здравните специалисти, за да се гарантира ефикасно, сигурно и защитено използване на цифровите технологии, и да се улеснят промените в системата на здравеопазването;

¹⁴ Както се посочва, „За да могат да използват приложенията в здравеопазването, хората трябва да притежават определено ниво на знания, което да им позволява да получават достъп до здравна информация, да я разбират, оценяват и използват при вземането на ежедневни решения в областта на здравното обслужване, профилактиката на заболяванията и промоцията на здравето. Следователно ниското ниво на грамотност води до множество рискове за здравето със съответните последици от гледна точка на продължителността на живота в добро здраве, преждевременната смъртност, качеството на живот и разходите за индивида и обществото.“

- да се укрепи социалният диалог като необходима платформа за съгласуване с оглед на предстоящите промени;¹⁵
- да се прилагат устройства за сигурност на обработването на лични данни, за да се избегнат практики, които водят до използване на тези данни от застрахователен характер (достъп, възстановяване на разходи и др.) за търговски цели, които не отговарят на целите на общественото здравеопазване;
- да се насърчава динамична регулаторна рамка, отчитаща всички екосистеми („множество участници“) и ролята на организациите за здравно осигуряване/здравеопазване като доверени трети лица в отношенията им с осигурените лица;
- да се подкрепя развитието на номенклатурата от грижи, разходите за които подлежат на възстановяване, и от услуги за укрепване на здравето, като се вземат под внимание техническите иновации, за които цифровизацията дава възможност.

От изложените накратко акценти могат да бъдат изведени следните очертаващи се тенденции, касаещи установяването и прилагането на цифровизацията в здравеопазването и здравноосигурителната система, а именно:

1. От една страна, безспорно е налице високо продуктивна, своевременна и максимално бърза, качествена и улеснена в достъпа си медицинска помощ, разширяваща многократно възможностите за адекватно лечение и непрекъсната профилактика,

2. От друга страна, обаче, елементите на системата и като цяло механизмите за прилагането ѝ създават здравни неравенства, задълбочавайки разликата в достъпността чрез показатели като възраст, социална уязвимост, социално изключване, ниска дигитална грамотност, липса на технологии и достъп до устройства.

Така видно е, че цифровизацията повишава качеството на медицинските услуги, но задълбочава здравните неравенства и в посочения смисъл, качеството като основно изражение на принципът на равнопоставеност, не изключва, а напротив – завишава риска от дискриминационно прилагане.

¹⁵ В този смисъл виж и Андреева, А., Йолова, Г. Принципет на социален диалог като гаранция за сигурност на трудовете и осигурителни права. Правото на сигурност : Научна конференция проведена в рамките на Лятната научна сесия на Юридическия факултет, във Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, 23 – 25.06.2017 г., Варна : ВСУ „Черноризец Храбър“, 2017, 82 – 87.

Заклучение

Акцентираното изследване на принципът в рамките на настоящото изложение ни дава основание за няколко характерни извода. От една страна, трайна тенденция на здравноосигурителните системи е установяване и трайно прилагане на недискриминационни политики до равна достъпност в условията на осигуреност. Безспорно е, че посредством механизмите за въвеждане на електронно здравеопазване в максимална степен следва да осигурява високо ниво на качествена медицинска дейност и осигуряване на престации в съответствие с принципите за равна достъпност, своєвременност, координираност и бързина. От друга страна, очевидно е належащ процеса на балансирано прилагане с установяване на координирани механизми, съчетаващи качество на достъпната медицинска помощ с уеднаквени условия на достъп. В противен случай, при липса на координирани политики, съблюдаващи както цифровизиране на процесите, така и гарантиране принципът на равностъпност, ще се засилват някои традиционни здравни неравенства, особено видими и непреодолими досежно осигурени в напреднала възраст, с ниска дигитална грамотност и липса на достъп до технологии или технологично покритие.

Използвана литература

1. Андреева, А., Йолова, Г. Тенденции при антидискриминационните политики в сферата на здравното осигуряване в условията на дигиталното общество. Защита срещу дискриминацията: Правна уредба, проблеми и тенденции : Сборник с доклади от национална научна конференция на ИУ – Варна, 8 юни 2018, Варна : СТЕНО, 2018,
2. Андреева, А., Йолова, Г. Принципът на социален диалог като гаранция за сигурност на трудовите и осигурителни права. Правото на сигурност: Научна конференция проведена в рамките на Лятната

научна сесия на Юридическия факултет, във Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, 23 – 25.06.2017 г., Варна : ВСУ Черноризец Храбър, 2017, 82 – 87.

3. Благойчева, Хр. (2016). Осигурителни системи и фондове. Трето допълнено и преработено издание, Изд. „Наука и икономика“ при ИУ-Варна, с. 210

4. Зиновиева, Д., Русчев, Ив. Дължи ли здравната каса плащане на лечебните заведения за надлимитна дейност? – Lex.bg. Електронно издание ISSN 2682-9606, 2019, <https://news.lex.bg>

5. Йолова, Г. Обемът и достъпът до медицинска помощ – тенденции и особености на недискриминационно прилагане. Защита срещу дискриминацията: Правна уредба, проблеми и тенденции : Сборник с доклади от национална научна конференция на ИУ – Варна, 8 юни 2018, Варна : СТЕНО, 2018

Интернет адреси:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=EN>

<http://www.trudipravo.bg/index.php/znanie-zavas/998-evropeiska-sotzialna-harta-revizirana>

https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights_bg

<http://www.mh.government.bg/bg/politiki/strategii-i-kontseptsii/strategii/nacionalna-zdravna-strategiya-2020/>

<http://www.strategy.bg/publicconsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1510>

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:52017IE1370>

За контакти:

Доц. д-р Галина Йолова
Икономически университет – Варна
Катедра Правни науки
ina_yolova@ue-varna.bg

НЕПРИКОСНОВЕНОСТ НА ЛИЧНИЯ ЖИВОТ НА РАБОТНИЦИТЕ В КОНТЕКСТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА

Доц. д-р Андрияна Андреева

Въведение

Дигитализацията е процес, обхваща всички сфери на обществения живот. В тази вълна заляла света е повлиян, както личния така и професионалният живот на хората. В контекста на това интерес за автора представлява да се поставят на полето на доктринално изследване някои въпроси, свързани с неприкосновеността на личния живот, разгледана през призмата на дигитализацията¹.

Проблематиката, която се изследва е не само национална. Технологичните процеси надхвърлят държавните мащаби и свързват в една обща и глобална мрежа света. Интеграцията между цифровите технологии и процесите на материалното производство поражда нови форми на трудова дейност, които вече могат да се извършват и онлайн и които поставят нови предизвикателства пред организацията на трудовите правоотношения и социалната закрила на работещите².

В този смисъл следва да се изследват международните актове, в които се залагат основите гарантиращи неприкосновеност на личността в дигиталната ера. Трудовото законодателство, както национално така и международното се оказва неподготвено посредством нормите на традиционните си правни институти да отговори на темпа, динамиката и мащаба на тези процеси.

Международното право дава основата върху, която следва да се стъпи, за да се поставят съвременните правни проблеми и да се надграждат гаранции и актуализации в правните норми, за да се създаде нужния баланс между новите технологии и личната сфера на работниците. Конвенцията за правата на човека в разпоредбата на чл. 8 регламентира правото

Abstract: The article examines the right of inviolability of the person in the aspect of the limitations, related to the employment relationship and the control, performed by the employer. Considering the impact of the digitalization in all spheres of the public life the author examines the relation of the private life and the border between the obligations according to the employment relationship and the right of non-intervention of the employer in the private sphere of the worker. After analysis in retrospection of the national labour legislation in this area and actual international acts are made conclusions and recommendations.

Keywords: inviolability of the person, employment control, labour rights

на зачитане на личния и семейния живот, на жилището и тайната на кореспонденцията. Посочват се и предпоставките, при наличието на които правата могат да бъдат ограничавани³.

Освен на законодателно ниво проблемът за неприкосновеността на личния живот в контекста на трудовите правоотношения е обект и на съдебно разглеждане Европейският съд за правата на човека (ЕСПЧ) в известното дело *Copland v. UK* (62617/00) изследва принципа, респективно правото на работодателя на контрол над кореспонденцията на работниците. По делото *Libert v. France* (588/13) ЕСПЧ приема, че няма нарушение на член 8 от Конвенцията, тъй като файловете на компютъра на работника са били служебни и работодателят има законното право да изисква те да бъдат използвани за целите на работния процес.

Актуалността на избраната тема се обуславя от една страна от непреходността на правото на

¹ Матеева, Ж. Определение права на защиту персональных данных. // Экономика, социология и право: Журн. науч. публ., 2012, № 11, с. 155 – 157

Андреева, А., Mateeva, Z. Employers as Personal Data Administrators – Specifics and Requirements in the Context of the Information Society. *Globalization, the State and the Individual*, Varna: VFU Chernorizets Hrabar, 2018, 2 (18), 139 – 147.

² Благойчева, Хр. (2019). Социалната (не)сигурност на работещите през цифрови платформи. // Правото и бизнесът в съвременното общество. Актуални правни предизвикателства: Сборник с доклади от I^{ва} национална научна конференция. Варна: Наука и икономика, с. 74–85.

³ Член 8 от Конвенцията: 1. Всеки има право на неприкосновеност на личния и семейния си живот, на жилището и на тайната на кореспонденцията. 2. Намесата на държавните власти в упражняването на това право е недопустима, освен в случаите, предвидени в закона и необходими в едно демократично общество в интерес на националната и обществената сигурност или на икономическото благосъстояние на страната, за предотвратяване на безредици или престъпления, за защита на здравето и морала или на правата и свободите на другите.

неприкосновеност, а от друга от новите измерения, пред които са изправени законодателствата при защита му в условията на дигиталното общество.

Цел на настоящия доклад е да се изследва проблемът за неприкосновеността на личния живот на работниците и служителите. На фокуса на изследването е поставено от една страна българското трудово законодателство, а от друга европейски норми в тази област. Акцент в изложението е отреден на въпросите свързани с потребността от преосмисляне на традиционните трудовоправни институти в светлината на процесът на дигитализация. На база на анализа се правят някои изводи и обобщения.

В изпълнение на целта са поставени и следните **изследователски задачи, а именно:**

1. Да се проследи в ретроспекция българското трудово законодателство с оглед очертаване идеята за неприкосновеност на личния живот на работниците и служителите;
2. Да се изведат новите предизвикателства и да се обоснове потребността от преосмисляне и законодателна корекция в някои от трудовоправните институти.

За осъществяване на изследването са използвани традиционните методи в правната доктрина. Изследването не претендира за изчерпателност предвид ограничения обем, но се стреми да постави на нивото на доктриналната полемика някои наболели въпроси свързани с независимост на работника, ненамеса в личния му живот и потребността от ясни гаранции за закрила на линия живот в ерата на цифровите технологии.

Материалът е съобразен с актуалното българско законодателство към 30.09.2019 г.

Изложение

Трудовото правоотношение е правната конструкция, която с помощта на нормите на действащото законодателство очертава правата и задълженията на работодателя и работника или служителя. Същевременно с това институтът бележи и границата между професионални ангажменти по трудовоправната връзка и личния живот на лицата предоставящи работната си сила. Не случайно първите закони поставящи началото в развитието на правния отрасъл трудово право са тези, които да регламентират съотношението между времето, в което човекът е ангажиран да полага труд за своя работодател, и времето, което може да посвети на всички други сфери на своя живот, вкл. личната.⁴

Връщайки се назад в годините на поставянето

на основите не може да не отчетем факта, че законодателят изначално се е опитал да регламентира тези институти, които да отграничат личната сфера и трудовата дейност. Пълна независимост обаче не може да е постигне, т.к. и двете са част от битието на физическото лице и малко или много между тях има взаимопроникване. Пример за това са норми от Наредбата закон за трудовият договор, приета в България през 1936г., където се регламентират почивките и отпуските на работниците и служителите. Някои видове са непосредствено и пряко свързани с личния живот на работниците и служителите (Домашният отпуск (чл. 47 и 48 Н-З ТД) и особено отпускът „по важни домашни причини като: смърт и болест на домашните му или нещастни случаи с тях“ (чл. 51, ал. 3), отпускът преди и след раждане и почивките за кърмачките (чл. 54)). Именно с такива норми в трудовото право се прави опит за отграничаване на двете сфери – лична и професионална, зачитайки правото на свобода на лицето и независимостта му.

В българската правна доктрина проф. Мръчков поддържа, че „уважаването на правата на човека като работник или служител, на неговото достойнство и сигурност се осъществява чрез изпълнението на задълженията на работодателя по трудовото правоотношение (чл. 127 от КТ)⁵.

В своята история българското трудово право преминава през три основни периода, които съответстват на най-значимите обществено – икономически и политически промени в страната.

През първия етап поставяйки се основите в развитието на отрасъла е виден стремежът на законодателят ни да въведе такива норми посредством, които да отграничи сферата на вмешателство на работодателя в личния живот на работника. Това става от една страна посредством регламентиране на основни правни институти, но и въвеждането на принципи.

Вторият етап се свързва със социалистическото развитие на страната и повлияването в този период на националното трудово право от международните стандарти. Пример за целите, които си поставя законодателя в този етап могат да се открият в мотивите към Кодекса на труда от 1951 г., а именно съчетаване обществените с личните интереси“. В този кодифициран нормативен акт не само, че се запазва тенденцията за включването на норми,

⁵ Мръчков, В. „Конституционализиране на трудовото право“, в Дайджест „Труд и право“, Приложение № 5, 2005 г.: Научна конференция „100 години трудово законодателство в България“, с. 22; виж от същия автор в Коментар на Кодекса на труда, Мръчков, В., ред. и съст. и К. Средкова, А. Василев, С., Сиби, 10-то изд., 2009, с. 381–382.

⁴ Средкова, К. Правен режим на работното време. С., УИ „Климент Охридски“, 1992, с.15–23.

които да разграничават личния от професионалния живот, но и се усъвършенстват институти и се дообогатяват с нови видове (напр. чл. 35 от КТ от 1951 г., предвиждащ закрила срещу уволнение на жената в периода между петия месец на бременността и осмия месец след раждането).

Важен момент в социалистическият период е свързан с приемането на сега действащият КТ през 1986 г. Нормата на чл. 2, ал. 2 от него гласи „Правото на труд се упражнява в съответствия с обществените, колективните и личните интереси и осигурява свободното и многостранното развитие на личността, на нейните способности и творчески сили“. Призован да действа в условията на планово стопанство и да регулира отношенията по един своеобразен начин, предвид ролята на държавата КТ все пак е добър за времето на приемането си нормативен акт. На моменти дори може да се отчете фаворизиране на личния живот за сметка на трудовото правоотношение.

Последният трети период в развитието на трудовото ни право е съвременният. Той може условно да бъде отбелязан с начало периода на промените след 1989 г. Именно в края на XX и началото на XXI век настъпват големите трансформации, наложили радикални промени в трудовото право. Преходът към пазарна икономика, членството на България в ЕС са най-значимите фактори повлияли за промяната.

В настоящия момент цялата международна общност и международния пазар на труда е изправен пред предизвикателствата на четвъртата индустриална революция. Дигитализацията е с такива темпове на развитие, което изпреварва всяка законодателна инициатива и държавите са изправени пред множество предизвикателства свързани с навлизане на изкуствен интелект, нови нетипични форми на заетост, трансформация в традиционните роли на страните в трудовоправната връзка.

Като един от елементите на промяната в трудовоправните норми е потребността от преосмисляне на гаранциите за неприкосновеност в личната сфера на работника или служителя. Новите високотехнологични процеси променят начина на комуникация и на контрол на работното място. От една страна цифровите технологии са призвани да облекчат труда на работниците и служителите, но от друга те разширяват сферата на влияние и намеса на работодателя в личния живот на работниците и след края на работното време. Още в по-голяма степен това се отнася при гъвкавите форми на труд. Въведените в българското трудово право през 2011 г. форми, като работа от разстояние, надомна работа и работа чрез

предприятия за временна заетост налагат преосмисляне, както на модела и конструкцията на трудовото правоотношение, така и на гаранциите за закрила на неприкосновеността на личния живот на работника.

Включването в процесът на труд на нови информационни технологии вече е реалност във всяка една от сферите. В някои от тях дори се говори за замяна на традиционната физическа работна сила с работи. В други сфери широкото навлизане на нетрадиционните „гъвкави“ форми на заетост“ поставят въпроси, на които съвременният законодател все още не е дал адекватен отговор. В националното ни законодателство измененията свързани с дигитализацията не са целенасочени, а по-скоро бихме могли да ги определим като разпокъсани и опосредствани чрез други правни институти.

На европейско ниво въпросът е поставян в множество становища на компетентни институции. В становище на Европейския икономически и социален комитет относно „Цифровата революция с оглед потребностите и правата на гражданите“ се изказва мнение, че напредъкът на цифровизацията може да бъде много бърз, особено когато се въвеждат нови цифрови продукти и услуги (например мобилни телефони/смартфони), или може да бъде бавен в определени области, когато обществеността и обществото като цяло не приемат безрезервно технологиите, например, когато са засегнати самостоятелността, отговорността, сигурността, достойнството и неприкосновеността на личния живот.

Споделяме тенденцията хората да желаят все повече един „по-аналогов“ живот, поне за определена част от времето си. Като пример и добра практика, която може да се възприеме и за България могат да бъдат посочени лагери за преспиване извън дома, с цел „изключване“ от мрежата за края на седмицата. Хората да имат право на анонимност и в обществените пространства, което на този етап за страната ни е гарантирано на ниво конституционна норма. За съжаление вълната технологични процеси ще създаде предизвикателства и спрямо това право. Проблемът с неприкосновеността на личния живот се отнася и за цифровите платформи. Платформите могат лесно да проследяват своите потребители с прости инструменти, а самите лица доброволно и без особени мерки за собствена безопасност се регистрират и доброволно съгласяват с условията.

Неприкосновеността на личния живот следва да се защитава, като наред с установените гаранции трябва да се въведат допълнителни мерки за ограничаване достъпа до чувствителни данни. В този процес е нужно да се включат всички институции на ЕС в рамките на своите компетентности.

Поддържа изказаното от ЕИСК, че „Мерките за сигурност трябва да бъдат разработени в съответствие с най-високите и най-надеждните стандарти, включващи редовни проверки от независими органи на ЕС“.⁶ Европа и страните от ЕС изостават в технологично отношение в сравнение с азиатските страни. При тях процесите на дигитализация вече са неотделима част от ежедневието на хората, т.е. тези нови технологии са неразривна част както от трудовия, така и от линия живот. Старият континент се опитва да догони технологичните гиганти чрез инвестиране в нови технологии, научни изследвания и образователни политики⁷.

Дигитализацията и нейните отражения в сферата на труда и личния живот са предмет и на законодателна уредба. Само в рамките на второто полугодие на 2019г. са приети: Директива (ЕС) 2019/1158 на Европейският парламент и на Съвета от 20 юни 2019г. относно равновесието между професионалния и личния живот на родителите и лицата полагачи грижи и за отмяна на Директива 2010/18/ЕС на Съвета, както и Директива (ЕС) 2019/1152 на Европейския парламент и Съвета от 20 юни 2019 година за прозрачни и предвидими условия на труд в Европейския съюз. Тези две директиви показват от една страна посоката в която ЕС се стреми да регулира отношенията в технологичното общество, а от друга страна да даде пътя за развитие на националните законодателства.

⁶ Становище на Европейския икономически и социален комитет относно „Цифровата революция с оглед на потребностите и правата на гражданите“ (2019/С 190/03), Докладчик: Ulrich SAMM

⁷ Dimitrova, D. Actual Legal Aspects of the Referencing and Indexing of Scientific Publications in Bulgaria. Международни клъстерни политики: Българо-китайски форум: Сборник с доклади от международна конференция, Варна : Наука и икономика, 2019, 152 – 163.

Andreeva, A., Dimitrova, D. Educational Systems and the Need to Review Traditions in Order to Respond to Labour Market Demands. Internationalization of Higher Education in Azerbaijan and Ways of Increasing its Competitiveness: Materials of International Scientific-practical Conference Dedicated to the 96th Birthday Anniversary of Nationwide Leader Heydar Aliyev, 2 – 3 May, 2019., Baku: Biznes University Press., 2019, 54 – 58.

Банов, Х. Усъвършенстване на правната уредба на професионалната квалификация, образованието и обучението в съответствие с политиките за обучение на възрастни в Европейския съюз. – В: Научни трудове на Института за държавата и правото. Т. XVI. Актуални правни проблеми. София: Институт за държавата и правото – Българска академия на науките, 2017, с. 262–278; Банов, Х. „Европа 2020“ и трудовият договор за обучение по време на работа. – Правна мисъл. 2016, № 4, с. 47–64.

Заклучение

В резултат на проведеното изследване и казаното до тук могат да бъдат направени **някои изводи**:

1. В българското законодателство правото на неприкосновеност на личността е регламентирано на най-високо конституционно ниво. До този момент това е било достатъчно и не се е налагала специална законодателна намеса по посока доразвиване в трудово-правни норми. Предвид обаче процесите на дигитализация и отражението им в трудово-правните отношения би било добре на доктринално, а в последствие на законодателно ниво да се обмисли идеята за включването на специални норми, които да внесат допълнителни гаранции за отграничване на личния от трудовия живот.
2. Трудовоправните институти, явяващи се рамка на трудовия живот в отделните негови параметри следва да се актуализират. Такива са например работно време, отпуски, почивки и др. В тази посока споделяме мнението на Ярослава Генова, че между трудовото правоотношение и личния живот на работника или служителя съществуват три типа граници: времеви, пространствени и морални.⁸ Всеки един от тези три измерителя търпи трансформация в дигиталното общество и се размива границата, която той определя. Предвид това законодателят трябва да вземе спешни мерки за да регулира обществените отношения, за да се чувства работника или служителя независим от работодателската власт във времето отредено му за реализиране на личните права.

Използвана литература:

1. Andreeva, A., Dimitrova, D. (2019). Educational Systems and the Need to Review Traditions in Order to Respond to Labour Market Demands. Internationalization of Higher Education in Azerbaijan and Ways of Increasing its Competitiveness: Materials of International Scientific-practical Conference Dedicated to the 96th Birthday Anniversary of Nationwide Leader Heydar Aliyev, 2 – 3 May, 2019., Baku: Biznes University Press., 2019, 54 – 58.
2. Dimitrova, D. (2019). Actual Legal Aspects of

⁸ Yaroslava Genova (2010): „Трудовото правоотношение и личния живот на работника или служителя – прокарване на граници и установяване на взаимодействия“, en Revista Crítica de Historia de las Relaciones Laborales y de la Política Social, n.ºs 1–2 (diciembre 2010/enero 2011), pp. 1–11. En línea: www.eumed.net/rev/historia/01/yg.htm

the Referencing and Indexing of Scientific Publications in Bulgaria. Международни клъстерни политики: Българо-китайски форум: Сборник с доклади от международна конференция, Варна: Наука и икономика, 2019, 152–163.

3. Yaroslava Genova (2010): „Трудовото правоотношение и личния живот на работника или служителя – прокарване на граници и установяване на взаимодействия“, en *Revista Crítica de Historia de las Relaciones Laborales y de la Política Social*, n.ºs 1–2 (diciembre 2010/enero 2011), pp. 1–11. En línea: www.eumed.net/rev/historia/01/yg.htm

4. Андреева, А., Mateeva, Z. (2018). Employers as Personal Data Administrators – Specifics and Requirements in the Context of the Information Society. *Globalization, the State and the Individual*, Varna: VFU Chernorizets Hrabar, 2018, 2 (18), 139–147.

5. Банов, Х. (2016). Усъвършенстване на правната уредба на професионалната квалификация, образованието и обучението в съответствие с политиките за обучение на възрастни в Европейския съюз. – В: Научни трудове на Института за държавата и правото. Т. XVI. Актуални правни проблеми. София: Институт за държавата и правото – Българска академия на науките, 2017, с. 262–278;

6. Банов, Х. (2016). „Европа 2020“ и трудовият договор за обучение по време на работа. – *Правна мисъл*. 2016, № 4, с. 47–64.

7. Благойчева, Х. (2019). Социалната (не)сигурност на работещите през цифрови платформи. // *Правото и бизнесът в съвременното общество*. Актуални правни предизвикателства: Сборник с доклади от I^{ва} национална научна конференция. Варна: Наука и икономика, с. 74–85.

8. Коментар на Кодекса на труда, Мръчков, В., ред. и съст. и К. Средкова, А. Василев., С., Сиби, 10-то изд., 2009, с. 381–382.

9. Матеева, Ж. (2012). Определение права на защита персональних данных. // *Экономика, социология и право: Журн. науч. публ.*, 2012, № 11, с. 155 – 157

10. Мръчков, В. (2005). „Конституционализиране на трудовото право“, в Дайджест „Труд и право“, Приложение № 5, 2005 г.: Научна конференция „100 години трудово законодателство в България“, с. 22;

11. Средкова, К. (1992). Правен режим на работното време. С., УИ „Климент Охридски“, 1992, с. 15–23.

За контакти:

доц. д-р Андрияна Андреева
Икономически университет – Варна

ЗАКОНОДАТЕЛНА УРЕДБА, РЕГЛАМЕНТИРАЩА УПРАВЛЕНИЕ НА ЗДРАВЕТО И БЕЗОПАСНОСТТА ПРИ РАБОТА

Гл. ас. д-р Даниела Петрова

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Управлението на здравето и безопасността на труд търси баланс за удовлетворяването едновременно на две цели: – общо подобряване на здравословното състояние на работещите и – за снижаване на разходите на национално, отраслово и фирмено ниво. „Намаляването на рисковете при работа е не само морално и правно задължение. В това има стабилна бизнес мотивация, защото по-ефективният контрол може да доведе до подобрена кондиция на персонала, до повишаване на производителността и намаляване на материалните разходи, чрез по-малко отсъствия от работа, намаляване на текучеството, икономия на суровини, по-добро качество на продукцията и т.н. Най-успешните предприятия и фирми обикновено поддържат най-добрите условия за труд. Доброто здраве на работниците ще означава и добър бизнес.“ (14) Успешното управление на ЗБР е важно за работещите, бизнеса и обществото като цяло. Под натиска на изискванията на съвременното работно място лесно може важността на ЗБР да се пренебрегне и нейният фокус да се измести като „административна тежест за бизнеса“. Както се посочва в стратегията „Европа 2020“ (16) безопасната и здравословна работна среда е от решаващо значение за повишаване на потенциала и ангажираността на работната сила и конкурентоспособността на предприятията. Общоевропейско проучване на общественото мнение, извършено от EU-OSHA (17) през 2012 г., показва, че сред гражданите на ЕС има широк консенсус (87%), че добрите практики за ЗБР могат да помогнат за подобряване на здравето и професионалния живот.

II. ОСНОВЕН ТЕКСТ

Предизвикателствата в резултат на демографските промени могат да доведат до проблеми за предприятията, като общ недостиг на работна ръка, недостиг на квалифицирани работещи и трудности с производителността, както и по-голям брой отсъствия от работа. Работодателите в Европа имат също така законово задължение да извършват оценки на риска и да съобразяват работата с индивида (2),

Abstract: Ensuring health and safety is a comprehensive multidisciplinary field that covers different areas of knowledge - law, risk and safety management, occupational health at work. Occupational safety and health management plays an important role and is fundamental in preventing occupational accidents, occupational diseases and workplace psychosocial problems.

Keywords: legislation, health and safety, working environment, management

като дискриминацията въз основа на възрастта е изрично забранена (1). Повечето работодатели са заинтересовани да осигурят добри и здравословни работни места за своите работещи, а като изпълняват законовите си задължения и насърчават ЗБР за всички възрасти, работодателите ще постигнат по всяка вероятност намаление на текучеството на персонала и подобряване на производителността.

Възприемането на подход, основан на жизнения цикъл може да помогне за адаптация към многообразието на работещите. Всички работещи са различни, не всички са изложени на едни и същи рискове, а определени групи са изложени на повишени рискове. Рисковете могат да се увеличат в резултат на фактори, като пол, физическо състояние, произход и възраст. Тези рискове могат да се преодолеят, като работата бъде съобразена с индивидуалните нужди през целия професионален живот, което води до безопасна и здравословна работна среда за всяка възраст.

Законодателството на Република България изисква работодателят да осигури здравословни и безопасни условия на труд (ЗБУТ), като отчита и специфичните опасности за работещите, които се нуждаят от специална закрила, включително и тези с ограничена работоспособност и да предвиди съответните улеснения за лицата на работните им места при изпълнение на трудовите им функции.

1. Преглед на политиките, стратегиите и програмите на Република България, свързани със здравето и безопасността на по-възрастните работещи

1.1. Инициативи на правителството /свързани с правителството организации

С повишаването на очакваната продължителност на живота е важно да се създадат условия на труд, които позволяват здравословно и активно стареене и гарантират, че работещите ще достигнат пенсионна възраст в добро здравословно състояние. Не съществуват специални национални стратегии и програми, свързани със ЗБР за по-възрастните работещи. Повечето политики и мерки на национално, регионално и местно равнище за по-възрастните работещи са ориентирани към заетостта и са свързани само косвено с условията на труд за по-възрастните работещи. Безработните лица на възраст над 50 години и хората с увреждания са сред основните целеви групи на активната политика на пазара на труда, реализирана чрез Националния план за действие по заетостта, който се изготвя всяка година.

Националната програма по безопасност и здраве при работа 2018–2020 г. (12) е в съответствие с целите на Стратегията на ЕС за ЗБР. Стратегията има за цел намаляване на инцидентите по време на работа и осигуряване на работна среда, която спомага за добро здраве и благополучие по време на работа, за да се даде възможност за запазване на работното място до пенсионна възраст осигуряване на лично удовлетворение от свършената работа. По-голямата част от приоритетите, разпоредбите и мерките в Стратегията са приложими към всички работещи, независимо от възрастта им. В същото време, Стратегията взема предвид предизвикателствата от застаряването на населението и признава, че предприемането на конкретни мерки за подобряване на ЗБР както за младите хора, така и за хората на възраст 55 – 64 години е много важно за удължаване на трудовия живот.

Стратегията също така дава приоритет на разработването и изпълнението на секторни програми, които обхващат следните области: превенция на здравните рискове чрез повишаване на ефективността от наблюдението; мерки за рехабилитация и реинтеграция на работещите, които са принудени да сменят или са изгубили работата си вследствие на трудова злополука; съобразяване със социалните и демографските промени. Смята се, че адекватна политика за ЗБР на ниво сектор/бранш може да помогне да се посрещнат предизвикателствата от демографската промяна в работната сила, главно с по-доброто адаптиране на работното място към индивидуалните нужди и по-доброто прилагане на ергономичните принципи към концепцията за работните места и организацията на работа. Независимо че трябва да се отговори на нуждите на

едно застаряващо активно население, положението и на по-младите работещи не трябва да бъде пренебрегвано, особено на тези от тях, които са уязвими от рискове на работното място. Основната цел на Националната програма за здраве и безопасност при работа 2018–2020 г. е превенция на свързаните с работата заболявания, професионални болести и трудови злополуки. Цялостната концепция на програмата е насочена към превенция преди рехабилитацията и рехабилитация преди преждевременно (ранното) напускане на пазара на труда. Статистиката на заболяелите с Мускулно сатвни състояния / МСС/ сочи с тревога, че растат и психосоциалните рискове, свързани с работата при работещите лица. Като се прибави към тези констатации и застаряването на работната сила, се отчита опасност влошената работна среда да стане пречка за постигане на по-висока заетост и икономически растеж. Поради това чрез цялостен подход за превенция на професионалните рискове е необходимо да бъдат убедени работещите и работодателите относно огромните предимства на добрата работна среда. В същото време, нито един от тези документи не обръща специално внимание на специфичните проблеми, свързани със ЗБР на по-възрастните работещи.

Главната инспекция по труда (ГИТ) не извършва специфични дейности, насочени към по-възрастните работещи. Агенцията за хората с увреждания (АХУ) предоставя финансиране на проекти за осигуряване на достъпни работни места за хора с увреждания, мерки за здраве и безопасност и адаптиране на работните места и специално оборудване. Право да получат такова финансиране имат работодатели, които наемат хора с увреждания.

Ресурсите на Национален фонд „Условия на труд“ се отпускат за проекти за подобряване на условията на труд в предприятията, диагностика на професионалните болести и обучения по ЗБР. Редица схеми, насочени към по-възрастните лица във възрастовата група 55 – 64 години, се изпълняват в рамките на ОП РЧР. Мерките по ОП РЧР позволяват включване на заети лица на възраст 55 и повече години. Следват примери за свързани със ЗБР схеми, разработвани по тази програма:

- Схема „Безопасен труд“, първата вълна на която беше изпълнена през 2012 г. Около 240 дружества се възползваха от тази схема с цел да модернизират оборудването и да подобрят условията на труд за всички работещи. Над 1100 заявления бяха подадени за втората вълна на схемата. Няма публикувана информация за окончателните резултати;
- Схема „Социална иновация в предприятия-

та“, изпълнена през 2011 – 2013 г., е насочена към по-възрастните работещи в по-широкия контекст на условията на труд. Схемата има за цел повишаване на производителността и адаптивността на работещите на възраст 55 и повече години. Целта е да подпомогне прилагането на иновативни стратегии за развитие на човешките ресурси в предприятията, да стимулира въвеждането на различни гъвкави форми на заетост (гъвкаво работно време, ротация на работните места и т.н.). Схемата включва мерки за гарантиране на устойчива заетост на лицата на възраст 55 и повече години, като в същото време се използва техният опит за провеждане на обучения на работното място и изграждане на капацитета на по-младите работещи в предприятието. По схемата се подпомага подобряването на ЗБР и изграждането на социални съоръжения (столова, съоръжения за грижи за деца, стаи за почивка) в предприятията. През 2012 г., поради увеличения интерес, правителството увеличи финансирането на дейности, свързани със социалната инфраструктура на дружествата. Планираните резултати включват: обучение на работното място за 20 000 работещи и служители, обучение на лектори за най-малко 250 работещи и служители на възраст 55 и повече години, включване на 21 200 работещи и служители в гъвкава заетост (ротация на работните места, гъвкаво работно време и т.н.). Към момента не е направена официална оценка на резултатите.

1.2. Инициативи на социалните партньори

Най-общо, ЗБР на по-възрастните работещи не присъства на челно място в дневния ред на социалните партньори. В програмните си документи те вземат предвид проблема със застаряването на населението за пазара на труда и системите за социално осигуряване, но не предлагат инициативи, свързани с подобряването на ЗБР на по-възрастните работещи. Сред техните приоритети са най-общо подобряване на ЗБР и законодателната му рамка (10, 11).

Икономическият и социален съвет (ИСС) на Република България е все по-активен в обсъждането и предлагането на мерки за активно стареене (5, 6, 7). В своето становище „Активното остаряване и солидарността между поколенията“ ИСС предлага да се следва интегриран подход към застаряването на населението и да се помисли за мерки и политики в няколко основни области, включително насърчаване на заетостта, адаптиране на работните места

към специфичните възможности и потребности на по-възрастните работещи, насърчаване на превенцията в областта на здравето и здравословния начин на живот, по-добро управление на възрастта на работното място, и т.н. До момента обаче тези предложения не са довели до конкретни действия.

1.3. Инициативи на други организации/ проекти

Не са идентифицирани други инициативи и проекти, свързани със ЗБР на по-възрастните работещи и устойчивия трудов живот. През последните години обаче някои неправителствени организации (НПО) са изпълнявали проекти с финансиране от ЕС, съсредоточени върху повишаване на пригодността за заетост на по-възрастните работещи и поддържането на активния им живот, по-специално чрез учене през целия живот (16).

2. Политики, стратегии и програми на Република България, свързани с рехабилитацията/ връщането на работа

Удължаването на трудовия живот в здравословни, сигурни и устойчиви условия на труд също означава да се гарантира, че хората, които страдат от заболяване или са претърпели злополука, които водят до продължителен отпуск по болест, имат необходимата подкрепа, за да се върнат на работа в безопасни и адаптирани условия. Чрез насърчаване на връщането на работа на хората, които страдат от здравословен проблем, и по-специално в по-горната възрастова група, ще останат заети редица хора, които иначе биха избрали ранно пенсиониране или ще се нуждаят от пенсия за инвалидност.

Ефективността на процеса на рехабилитация е друг важен фактор, свързан с удължаване на трудовия живот в добро здраве. Въпросът за рехабилитацията и връщането към работа е от особено значение за по-възрастните работещи, тъй като е по-вероятно те да страдат от свързани с работата здравословни проблеми, отколкото по-младите възрастови групи.

Процесът на рехабилитация се провежда в няколко неkoordinирани стъпки, от медицинската рехабилитация в рамките на общата система на здравеопазването до връщането на работа, координирано от работодателя въз основа на оценката на способностите на работещия от Териториалната експертна лекарска комисия (ТЕЛК). Националният осигурителен институт (НОИ) е въвел „Програма за профилактика и рехабилитация“, но тя е съсредоточена най-вече върху финансовите обезщетения и помощите. Тя обаче е достъпна за всички осигурени работещи, независимо от причината за здравословния им проблем.

2.1. Национална система за рехабилитация/ връщане на работа на болни/пострадали работещи

Законовите разпоредби, свързани с трудовите злоупотреки и заболявания, обезщетенията и рехабилитацията са уредени главно в Кодекс на труда (9), Кодекс за социално осигуряване (8), Закон за здравето (3), Наредба за медицинската експертиза (13) и Наредба за трудоустрояване (14). Закон за интеграция на хората с увреждания (5) е от значение за адаптирането на работната среда към нуждите на хората с намалена трудоспособност.

Работодателите в икономически дейности, при които рискът от трудова злоупотрека надвишава средния за страната, са задължени да застраховат служителите си срещу рисковете „трудова злоупотрека и професионална болест“.

Основните участници в рехабилитацията/връщането на работа са работодателите, службите по трудова медицина, ТЕЛК/Националната експертна лекарска комисия (НЕЛК), НОИ, АХУ и медицинските и рехабилитационните заведения.

Когато работещ се разболее или претърпи злоупотрека, той може да получи отпуск за временна неработоспособност чрез болничен лист, издаден от органите, отговорни за оценката на работоспособността (личен лекар, Лекарска консултативна комисия (ЛКК), ТЕЛК/НЕЛК). Болничният лист се издава в деня на установяване на неработоспособността, в него се посочват видът на неработоспособността, необходимостта и видът на лечението и продължителността на отпуска по болест. Болничният лист трябва да се представи на работодателя или работодателят трябва да бъде информиран за него веднага след издаването му, във всеки случай не по-късно от два работни дни след това.

ТЕЛК/НЕЛК отговаря за оценката на работоспособността на работещия, който се е разболял или е претърпял злоупотрека и за определянето на степента на увреждането, ако има такова. Те решават дали лицето може да се върне на работа и каква работа е в състояние да извършва, дали трябва да бъде трудоустроено или се нуждае от адаптиране, за да бъде в състояние да изпълнява досегашната си работа.

За да получи медицинско лечение, работещият трябва първо да посети общопрактикуващия си лекар (ОПЛ). Има данни, че в България ОПЛ не са добре подготвени да предложат ранната намеса, която би довела до избягване на дълго отсъствие на работещия по болест и би му позволила да се върне на работа по-бързо. В допълнение, броят на направленията за специалист, които ОПЛ може да даде, е ограничен от месечна квота, въведена от

Националната здравноосигурителна каса (НЗОК) в опит да регулира специализираните амбулаторни услуги. По-специално ситуацията във връзка с Мускулно-скелетните смущения /МСС/ е задълбочено проучена от коалиция „Годни за работа“ (19). Ограничената работоспособност и болката от МСС могат да повлияят върху няколко аспекта от представянето на индивида по време на работа: издръжливост, когнитивен капацитет или концентрация, рационално мислене /настроение, подвижност, сърчност и др. Съществува и не малка вероятност хората с МСС да страдат от депресия или тревожност, свързани с телесното им състояние, което не са склонни да разкриват пред работодателите си. Забавянето на лечението може да има негативно влияние върху тежестта на състоянието им, способността им да се задържат на работа, продължителността на отсъствията от работа и рехабилитацията им.

Изследванията сочат, че значителна част от ОПЛ, работодателите и дори хората с МСС не си дават напълно сметка за дългосрочните последици на лошото им здравословно състояние върху качеството на работата им и способността да се задържат на работа. Това отчасти се дължи на не добрата информираност на работодателите, както и на липсата на координация със здравните институции и специалисти по повод въпроси, свързани със ЗБУТ.

Съгласно Кодекса на труда, работодателят е длъжен да трудоустрои работещия, който се връща на работа след професионална болест или злоупотрека, ако е изгубил трудоспособността си (или има призната степен неработоспособност), но все още може да работи при определени условия, както е предписано в издадено експертно решение на ТЕЛК. Работодателят трябва или да извърши корекции на предишното работно място, за да се даде възможност на работещия да работи в условия, които не засягат здравето му, или трябва да го трудоустрои на друго работно място в предприятието.

Често преценката, че лицето може да работи, без да се дава предписание за трудоустрояване, и посочването на противопоказните условия на труд поставя работодателя пред нерешима ситуация. Посочваните в експертното решение на ТЕЛК противопоказани условия на труд са именно такива, при които обективно се изпълнява работата от освидетелствуваното лице и тези условия са непроменими. При липсата на предписание за преместване на друга работа и без указания каква да е тя от списъка на работните места за трудоустроени работодателят не може да премести лицето на друга работа. Като го оставя на същата работа, се влиза в явно противоречие с посочени-

те противопоказани условия на труд и това крие потенциалния риск за влошаване на здравословното състояние на работещия, а за работодателя – нарушаване на задължението му да осигури ЗБУТ на лице с констатирана от здравните органи намалена работоспособност. Ако го премести на друга работа, която не е свързана с посочените в решението на ТЕЛК противопоказани условия, но без съгласието на работещия и при липса на предписание за преместване, работодателят отново е в нарушение, тъй като едностранно изменя трудовото правоотношение. Би било незаконно и прекратяване на трудовото правоотношение по чл. 330, ал. 2, т. 5 от Кодекса на труда – отказ на лицето да се премести на друга работа, тъй като в решението на ТЕЛК не се прави такова предписание. Работодателят не може и законосъобразно да прекрати трудовия договор на основанията по чл. 325, т. 9 от Кодекса на труда – поради здравни противопоказания, защото макар и очевидно, че посочените противопоказни условия на труд са именно такива, при които лицето работи, ТЕЛК не се произнася каква друга подходяща за лицето работа може да се изпълнява. Остава обреченият на съмнителен успех опит на работодателя, при бездействие от страна на работещия, да се възползва от правото си да иска промяна или допълване на решението на ТЕЛК по реда на чл. 3 от Наредбата за трудоустройство, но тук проблем е, че той касае споро тносно определената подходящата работа при трудоустройство, а в разглежданите случаи проблемът е именно неопределянето ѝ. Решението на ТЕЛК може да се обжалва по реда и в срока на Наредбата за медицинската експертиза, но съгласно чл. 25 от същата НЕЛК се произнася по всички поводи на чл. 91, а сред тях липсва предписание за преместване. Често работодателят поема риска от незаконно преместване или уволнение, което не е в интерес и на двете страни. При оставането на същата работа и на двете страни по трудовото правоотношение е ясно, че поради намалената работоспособност (в парадоксални случаи – повече от 90%) тя не може да се изпълнява без опасност за здравето на работещия. НОИ осигурява финансови средства за провеждане на програми за медицинска рехабилитация и социална рехабилитация в случай на трудова злополука или професионална болест. Средствата са от вноските на работодателите за фонд „Трудова злополука и професионална болест“. Те включват обезщетение в случай на спешни медицински прегледи, изследвания и лечение, финансиране за профилактика и рехабилитация, финансиране на помощни средства във връзка с

увреждане, пенсия за инвалидност. По данни на НОИ, през 2012 г. над 60% от получателите на обезщетения са били по-възрастни работещи около 63% са страдали от МСС.

2.2. Специфични инициативи и програми

Няма конкретни инициативи на социалните партньори, насочени към рехабилитацията и политиката за връщане към работа за всички работещи. Въпреки това социалните партньори участват в изготвянето на законодателство, стратегии и политики, свързани с рехабилитацията и реинтеграцията на работещи с увреждания, чрез Националния съвет за тристранно сътрудничество, Националния съвет за интеграция на хората с увреждания и други органи на социалното партньорство.

Някои инициативи, свързани с рехабилитацията и интегрирането на хората с увреждания на пазара на труда, се изпълняват от Националната федерация на работодателите на инвалиди (социални предприятия).

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Днес на фокус пред законодателя и МТСП следва: – да бъде поставена задачата: за изготвяне и приемане на ясно определение на категорията „по – възрастни работещи“, – да се опрелят комплекс от мерки и административни стъпки в Наръчник за работодателя относно ЗБР, разписани по отделни категории на труд и възрастови групи; във връзка с тези две стъпки да се пристъпи към усъвършенстване на законодалната /действаща/ нормативната с поглед въ бъдещето, когато на пазара на труда ще преобладават масово застаряващи работещи. Застаряващите работещи имат специални нужди по отношение условията на труд, изискванията на трудовата задача, признание и оценка и др. От важно значение е да не се допуска възрастовата дискриминация, включително изразяващата се с липса на подкрепа от ръководство и колеги, не предоставяне на възможности за повишаване на квалификацията и обучението, липса на възможности за развитие и кариера, неадекватна оценка и липса на признание. Застаряващите работещи имат предимства като дългогодишен опит, практически умения и компетентност, обикновено притежават висок морал и са изключително чувствителни при липса на признание. Въвеждането на адекватни програми за възрастов мениджмънт могат да допринесат за подобряване както на здравното състояние, така и на работоспособността на застаряващите работещи и по-дългото им задържане на пазара на труда.

Използвана литература:

1. **Директива 2000/78/ЕО на Съвета от 27 ноември 2000 г.** за създаване на обща рамка за равно третиране в областта на заетостта и професиите (ОВ L 303, 2.12.2000 г., стр. 16 – 22: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32000L0078>).

2. **Директива 89/391/ЕИО на Съвета от 12 юни 1989 г.** за въвеждане на мерки за насърчаване подобряването на безопасността и здравето на работниците на работното място (ОВ L 183, 29.6.1989 г., стр. 1 – 8: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX%3A31989L0391>).

3. **Закон за здравето:** Обн., ДВ, бр. 70 от 10.08.2004 г., в сила от 1.01.2005 г., последна редакция ДВ бр. 103 от 27 Декември 2016 г.: <http://www.lex.bg/laws/ldoc%20/2135489147>.

4. **Закон за интеграция на хората с увреждания:** Обн., ДВ, бр. 81 от 17.09.2004 г., в сила от 1.01.2005 г., последна редакция от ДВ, бр. 105 от 18 Декември 2018 г. <http://lex.bg/laws/ldoc/2135491478>.

5. **Икономически и социален комитет на Република България 2007:** Становище „Здравословни и безопасни условия на труд – социално-икономически въпроси“, 25 януари 2007 г.: <http://www.google.bg/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwiJn6LB6aDTAhWD6xQKHV7yDNQQFggaMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.esc.bg%2Fbg%2Fdocuments%2Fcategory%2F4%3Fdownload%3D32&usg=AFQjCNFHG-Fa7frAiB3LboO45ebNcbeZk&bv=bv.152180690,d.d24>.

6. **Икономически и социален комитет на Република България 2011:** Резолюция „Демографските предизвикателства пред България в контекста на Стратегия „Европа 2020“, София, 2011 г.: <http://www.google.bg/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0ahUKEwiumZng6aDTAhWBwBQKHXJLDOgQFgggMAE&url=http%3A%2F%2Fwww.esc.bg%2Fbg%2Fdocuments%2Fcategory%2F5%3Fdownload%3D130&usg=AFQjCNFpibwKpFIHPZl55POSCQeVtH2-UQ>.

7. **Икономически и социален комитет на Република България 2012:** Становище „Активното остаряване и солидарността между поколенията“, 2012 г.: <http://www.esc.bg/en/activities/opinions>.

8. **Кодекс за социално осигуряване (Загл. изм. – ДВ, бр. 67 от 2003 г.):** Обн., ДВ, бр. 110 от 17.12.1999 г., в сила от 1.01.2000 г., последна редакция доп. ДВ, бр. 35 от 30 Април 2019 г. <http://www.lex.bg/laws/ldoc/1597824512>.

9. **Кодекс на труда:** Обн., ДВ, бр. 26 от 1.04.1986 г. и бр. 27 от 4.04.1986 г., последна редакция доп.

ДВ, бр. 79 от 8 Октомври 2019 г.: <http://www.lex.bg/laws/ldoc/1594373121>.

10. **Конфедерация на независимите синдикати в България 2012:** Програма за нов растеж, качествена заетост, справедливи доходи и социална сигурност, 2012 – 2017 г., приета от Седмия конгрес, 2012 г.: http://www.knsb-bg.org/docs/Otchetten_doklad.pdf.

11. **Конфедерация на труда „Подкрепа“ 2011:** Решение за осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд, прието от Осмия конгрес, 2011 г.: http://www.podkrepa.org/content/menu_22.php.

12. Министерство на труда и социалната политика: Национална програма за здраве и безопасност при работа 2018-2020,

<https://www.mlsp.government.bg/dokumenti/strategii/NPBZR1820>

13. **Наредба за медицинската експертиза:** Приета с ПМС № 87 от 5.05.2010 г., Обн., ДВ, бр. 36 от 14.05.2010 г., последна редакция ДВ, бр. 17 от 1 Март 2016 г.: <http://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135678969>.

14. **Наредба за трудоустрояване:** Приета с ПМС № 72 от 30.12.1986 г., Обн., ДВ, бр. 7 от 27.01.1987 г., последна редакция ДВ, бр. 17 от 28 Февруари 2014 г.: <http://www.lex.bg/laws/ldoc/-552857597>.

15. Николова, Ст., Осигуряване и управление на здравето и безопасността при работа, 2004, https://www.bcci.bg/uslovia_trud/kniga.

16. **Сдружение Интегра:** <http://association.integra.bg/en/projects/newrole.php>.

17. **European Commission 2012:** Eurobarometer. Special Eurobarometer 378. Active aging: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_en.pdf.

18. **OECD:** „Прогнози относно средната действителна възраст на пенсиониране спрямо официалната възраст 2007 – 2012 г.“: <http://www.oecd.org/els/public-pensions/>.

19. **Pan-European opinion poll on occupational safety and health:** <https://osha.europa.eu/en/tools-and-publications/publications/reports/Pan-European-opinion-poll-occupational-safety-health/view>.

[1]. Schubert E., Light-Emitting Diodes. New York,

Contacts:

д-р Даниела Маринова Петрова, гл.ас.,
Катедра „Социални и правни науки“
при ЕФ на ТУ-Варна,
ул. Студентска № 1, 206 НУК,
Република България,
тел: +359888-353-656,
e-mail: daniela088@abv.bg

ПРАВНА РЕГУЛАЦИЯ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРИ ОСИГУРЯВАНЕТО НА ЗДРАВЕ И БЕЗОПАСНОСТ НА ТРУД В ЕС ВЪВ ВРЪЗКА СЪС ЗАСТАРЯВАНЕТО НА РАБОТНАТА СИЛА

Гл. ас. д-р Даниела Петрова

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Едно от основните предизвикателства на XXI век в глобален план в Европейския съюз (ЕС), в частност и в България е застаряването на населението. Наблюдаваната тенденция за намаляване на раждаемостта и повишаване на продължителността на живота ще задълбочи застаряването на населението в средносрочна и дългосрочна перспектива, особено в развитите страни. Очаква се до 2030 г. работещите на възраст между 55 и 64 години да възлизат на не по-малко от 30% от цялата работна сила в много държави на ЕС (12). През 2060 г. в ЕС съотношението между хората в трудоспособна възраст и хората след нея ще бъде само двама души в трудоспособна възраст (15–64 години), на всеки от населението на възраст над 65 години. За сравнение днес това съотношение е четири към едно. В ЕС работещите над 50-годишна възраст са два пъти повече от тези под 25-годишна възраст и очакванията са за увеличаване на броя на застаряващите работещи. В същото време намалява броят на навлизащите на пазара на труда млади работещи.

II. ОСНОВЕН ТЕКСТ

В отговор на демографските промени усилията в ЕС са насочени към увеличаване на заетостта на по-възрастните работещи. Разработени и въведени са политики и законодателство, осигуряващи участието на застаряващите лица в обществото и на пазара на труда в частност. Увеличаващата се възраст на работещите, обаче, е сериозно предизвикателство при осигуряване на здраве и безопасност при работа.

Много автори (5, 1, 9, 13) определят лицата над 50-годишна възраст като застаряващи, други (6, 7) лицата над 55 години. Водещи специалисти по здраве при работа (3, 4, 11, 2) определят като застаряващи работещи лицата на възраст 45–64 г., тъй като от гледна точка на извършване на трудова дейност в този период се появяват промени, свързани с възрастта, но все още има време за целенасочени превантивни мерки за укрепване на здравето и подобряване на работоспособността. Те определят три групи застаряващи лица, както следва:

Abstract: The aging of the workforce is a fact in the EU and in our country, and is expected to deepen. Aging workers are a specific group in the labor market whose characteristics require medical attention. With age, changes occur in the musculoskeletal, cardiovascular, respiratory, vision, hearing, etc., some of which may affect the work performed. Working conditions and organization of work can contribute to the negative health effects of aging workers. There is a need for specific legal regulation of this category of workers.

Keywords: health and safety at work, aging workers, legal regulation, the labor market

1. Млади застаряващи работещи: 45 – 54 г.
2. Застаряващи работещи: 55 – 64 г.
3. Възрастни работещи: над 65 г.

В Република България няма официално определение на понятието „по-възрастни работещи“. Трудоспособна възраст е възрастта между 15 и 64 години. Агенцията по заетостта наблюдава „уязвимата“ група на по-възрастните работещи на пазара на труда, включително и лицата над 50 години (в някои случаи 50 години за жените и 55 години за мъжете).

Данни от проучване в ЕС (15) показват специфика в експозицията на рискове на работното място и организацията на труда при застаряващите работещи, както следва:

- Понижаване степента на експозиция на физически рискове на работещите с напредване на възрастта;
- Застаряващите работещи са изложени в по-висока степен на рискове, свързани с положението на тялото и повтарящи се движения, което може да допринесе за развитието на или да задълбочи налични мускулно-скелетни увреждания (МСУ);
- По-възрастните работещи (над 55 години) са особено податливи на сърдечно-съдови и респираторни заболявания и проблеми със съня, които са тясно свързани със застаряването;

- Работещите на възраст над 55 години имат по-висока степен на самостоятелност на работното място и сравнително по-ниски нива на интензивност на труда;
- По-възрастните работещите имат в по-малка степен достъп до обучение от по-младите си колеги;
- С напредването на възрастта нараства броят на работещите, които посочват, че имат известен контрол върху организацията на работното време. Удълженото работно време, както и работата в събота и неделя, обаче, нарастват заедно с напредването на възрастта на работещите, отчасти поради факта, че съществен дял от по-възрастните работещи са самонаети лица и работещи в селскостопанския сектор.

Новата стратегическа рамка на ЕС 2014–2020 (10) обръща специално внимание на застаряващата работна сила и определя следните приоритети:

- Адаптиране на работните места и организацията на работа, включително на работното време, достъпност на работното място и осигуряване на консултации за по-възрастните работещи;
- Пригодност за заетост през целия живот, с оглед променящите се с възрастта възможности на работещите;
- Реинтеграция и рехабилитация, които позволяват по-скорошно връщане на работа след злополука или заболяване.

Целта която автора си поставя в настояща разработка е: чрез анализ на литературни данни да се проучат възможните начини за подобряване на здравето и безопасността на застаряващата работна сила на работното място.

Предмет на изследване ще бъдат въпроси свързани с определяне правната характеристика на понятията застаряващи работещи, работна сила при застаряващо население и характеристики на пазара на труда, социално-медицински проблеми на работната сила над 45-годишна възраст. **За тази цел** е направен преглед на актуалните тенденции относно застаряването и работата в ЕС, проучени са политиките, стратегиите и програмите на ЕС и държавите членки, насочени към предизвикателствата на застаряването на работната сила в областта на здравето и безопасността при работа (ЗБР), както и в области, които влияят косвено върху ЗБР, като заетост, социални въпроси и обществено здравеопазване; проучени са политиките, стратегиите и програмите на ЕС и държавите членки във връзка с рехабилитацията/връщането на работа след здра-

вословен проблем (злополука или заболяване); събрана е информация за добри практики на равнище предприятие.

1. Участие на пазара на труда

Коефициентът на заетост на лицата на възраст от 55 до 64 години в България почти непрекъснато се увеличава от 2000 г. насам, с малък спад през 2009 г. За разлика от другите възрастови групи, тази група се е възстановила доста добре от икономическата криза, като коефициентът на заетост се увеличава отново между 2010 и 2012 г.

В сравнение със средното равнище на заетост за възрастовата група от 55 до 64 години в ЕС-28, равнището на заетост в България е много по-ниско (около 20% пункта) през 2000 г., но през 2013 г. е подобно на равнището в ЕС-28 – около 50% пункта.

В голяма част от страните в ЕС възрастта за пенсиониране е съобразена с продължителността на живота на населението. Продължителността на живота в България е по-ниска – 74,2 г. в сравнение с 80,4 г в ЕС (мъже 70,7 г. спрямо 77,4 г. в ЕС и жени 77,8 г. спрямо 83,2 г. в ЕС).

В редица страни в ЕС от години приетата възраст за пенсиониране е 65 г. и през последните години все по-често се дискутират схеми за увеличаване на тази възраст. Възрастта за пенсиониране в Дания и Гърция вече е увеличена на 67 г., в Холандия, Испания, Полша, Великобритания, Германия и Чехия са приети схеми за увеличаване на тази възраст до 67 г., а в Италия – до 66 г. В Румъния и Хърватия е прието законодателство за увеличаване на възрастта за пенсиониране до 65 г. за двата пола.

В края на 2011 г. официалната пенсионна възраст в България беше 60 години за жените с 34 години осигурителен стаж и 63 години за мъжете с 37 години осигурителен стаж. От началото на 2012 г. пенсионната възраст и изискваният осигурителен стаж започнаха да се увеличават постепенно с 4 месеца годишно, докато достигнат възраст от 65 години за мъжете и 63 години за жените през 2021 г. Според OECD (The Organisation for Economic Co-operation and Development) действителната пенсионна възраст в България през 2011 г. е била 60,1 години за жените и 61,8 години за мъжете (14). Изменение на Кодекса на труда (обн. ДВ, бр. 54 от 2015 г., в сила от 17.07.2015 г.), е насочено към запазване на заетостта на по-възрастните работещи, навършили пенсионна възраст. Работодателят може да реши да не прекратява трудовото правоотношение единствено поради това, че работещият е получил право да се пенсионира. Действащото законодателство позволява на работещите пенсионери да получават както заплата, така и пенсия в пълен размер. Други

изменения в пенсионното законодателство бяха направени, за да се въведат стимули за отлагане на оттеглянето от пазара на труда, като се даде по-голяма тежест на продължителността на осигурителния стаж в пенсионната формула. Приетата мярка изисква подходящи мерки за ЗБР в отговор на потребностите на по-възрастните работещи. Въпреки това до момента не са обсъждани такива мерки.

Наред с категорийните работещи, в много страни на ЕС се предоставя възможност и има практика за ранното пенсиониране преди достигане на по-горе посочената възраст от работещите трета категория труд. Петото европейско проучване на условията на труд (V EWCS), проведено от Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд (Eurofound) през 2010 г. (8), могат да се направят следните изводи относно условията на труд за по-възрастните работещи (на възраст 50 и повече години) в България показва незадоволителна заетост на застаряващите работещи (работещи над 55-годишна възраст). Данните показват, че заетостта на тази възрастова група постепенно се увеличава през последното десетилетие, но въпреки това към 2009 г. не надвишава 45%.

Икономическите мерки, като повишаване на официалната пенсионна възраст ще бъдат успешни само ако работещите останат в състояние да работят и запазят своето физическо и психическо здраве до пенсиониране. Ако продължителността на трудовия живот се увеличава, работещите могат да бъдат изложени на опасности за по-дълъг период от време, което може да има последици, особено за всякакви кумулативни ефекти върху здравето вследствие експозицията на тези опасности.

Една от целите на Стратегията на ЕС по заетостта е задържането на застаряващите работещи на пазара на труда. В ЕС се наблюдават значителни междуполови разлики в заетостта на застаряващите работещи, като около 54% от застаряващите мъже работят и само 36% от застаряващите жени (8). Трябва да се отбележи, че 40% от жените в тази възрастова група работят на непълно работно време, а от мъжете само 10%. Увеличението на заетостта на тази възрастова група през последното десетилетие в повечето страни на ЕС е предимно за сметка на увеличаване на дела работещите жени. Значителни са и разликите в заетостта на застаряващите работещи в отделните страни на ЕС.

През последното десетилетие се наблюдава и увеличаване на дела на работещите лица над 65-годишна възраст (8). Като основни причини могат да се изброят недостатъчната финансова обезпеченост, желание за работа, търсене от работодателите по-

ради недостатъчно квалифициран персонал и др. Трябва да се отбележи, обаче, че заетостта на лицата на възраст 65–69 г. в ЕС е под 10%, докато в САЩ е значително по-висока и надвишава 30%.

Средната възраст на заетите в България е малко над 42 години, индикатор за добър потенциал на работната сила, но с тенденция за увеличаване на дела на застаряващите работещи от заетите лица. Данни на НСИ за последното десетилетие показват, че заетостта на работещите над 50-годишна възраст е незадоволителна, като общо заетостта за двата пола на лицата от тази възрастова група не достига 50%. Наблюдават се значителни междуполови разлики с по-висока заетост при мъжете (леко надвишаваща 50%) и значително по-ниска заетост при жените (в границите от 34,5% до 39,2% за проследявания период). За това допринася и по-ниската възраст на пенсиониране на жените. В периода 2008–2009 г. се наблюдава слабо повишение на заетостта на всички заети (15–64 г.) в сравнение с 2007 г., включително застаряващите лица. Със задълбочаване на кризата през 2010 г. се наблюдава намаляване на заетостта както за всички работещи, така и за застаряващите работещи.

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Застаряването на работната сила е факт в ЕС и у нас, и се очаква да се задълбочи. Застаряващите работещи са една специфична група на пазара на труда, чийто характеристики изискват внимание от трудово-медицинска гледна точка. С възрастта настъпват промени в мускулно-скелетната, сърдечно-съдовата, дихателна система, зрение, слух и др., някои от които могат да се отразят върху извършваната работа. Условията на труд и организацията на труда могат да допринесат за отрицателни здравни ефекти при застаряващите работещи. Рискът от развитие на свързани с труда или професионални заболявания се увеличава с продължителността на експозицията на вредни рискови фактори. С възрастта се увеличава и броят хронични заболявания, понижава се функционалният капацитет, особено физическият, което понижава капацитета за извършване на тежък физически труд и работа с тежести. Застаряващите работещи са с по-малка толерантност към редица физични фактори на работната среда, като шум, прегряващ микроклимат, налягане и др. Редица фактори, свързани с организацията на труда, като темп на работа, работни часове, съдържание на трудовата задача, са важни за опазване здравето на всички работещи, но с по-голяма тежест на застаряващите работещи. Застаряващите работещи се нуждаят от специални мерки за осигуряване на ЗБР, оценка на риска и мерки за подобряване на

адаптацията и здравното състояние, поддържане и повишаване на работоспособността.

Правната и институционална рамка на системата за ЗБР в Република България е добре развита. Тя е в съответствие с регламентите и директивите на ЕС. Политиките и действията на различните участници се осъществяват по съгласуван начин в дух на сътрудничество и осигуряват гарантиране на здраве и безопасност при работа за всички възрасти. Държавата следва цялостен подход към ЗБР и законодателството и стратегическите цели в това отношение са насочени към осигуряването на по-добро здраве и безопасност за всички възрасти. Трудовото законодателство не обръща специално внимание на ЗБР за по-възрастните работещи.

Социалният диалог по ЗБР на национално равнище е добре институционализиран и може да се счита за успешен. Въпреки това на ниво работно място има недостатъци и не всички браншови и регионални съвети по условията на труд и комитети/групи по условията на труд функционират адекватно, като някои от тях изобщо не функционират. Възпрепятстващите фактори включват липсата на капацитет на някои представители на социалните партньори или липсата на финансови ресурси за подобряване на ЗБР.

Във времена на криза фокусът и приоритетите на националните политики са в областта на заетостта. Инвестициите в ЗБР са намалени. Като цяло, инициативите, свързани с по-възрастните работещи, са по отношение на заетостта, а не са съсредоточени върху здравето и безопасността, и са част от общата политика по заетостта. Освен това повечето от тези инициативи и мерки не разглеждат концепцията за устойчив трудов живот.

Съществуващите национални стратегии за ЗБР, активно стареене и демографско развитие вземат предвид предизвикателствата от застаряването на населението и признават, че предприемането на конкретни мерки за подобряване на ЗБР за хората на възраст от 55 до 64 години е много важно за удължаване на трудовия живот. Има обаче проблем при изпълнението на подходящи мерки. Като правило, мерките за по-възрастните работещи са включени в общите дейности по ЗБР. Въпреки че признават свързаните със застаряването на населението предизвикателства, стратегиите, свързани с области на политиката за трудовия живот, различни от ЗБР (например заетост, човешки ресурси), рядко споменават необходимостта от връзка с политиките за ЗБР.

Въпросите, свързани със ЗБР за по-възрастните работещи не са на челните места в дневния ред на социалните партньори. В програмните си документи те вземат предвид проблема със застаряването на на-

селението за пазара на труда и системите за социално осигуряване, но не предлагат никакви инициативи, свързани с подобряването на ЗБР за по-възрастните работещи. Сред техните приоритети са най-общото подобряване на ЗБР и законодателната му рамка.

Финансирането от европейските фондове, по-конкретно ЕСФ, оказва положително влияние върху подобряването на ЗБР в предприятията и задържането и включването на по-възрастните работещи на пазара на труда. Оперативните програми, съфинансирани от ЕСФ, подпомагат също и включването на лица с увреждания.

С изключение на трудоустрояването на хора след боледуване, няма специални стратегии, програми и мерки за задържане или връщане на работа на хора с общи и хронични заболявания. В центъра на вниманието на повечето документи и съществуващи политики е интегрирането в работната сила на хората с увреждания, които в момента не са заети, а не задържането, реинтеграцията и рехабилитацията на работещите, които са пострадали от трудови злополуки или заболявания.

В Република България съществуват рехабилитационни услуги в подкрепа на връщането на работа на хората след отпуск по болест и има дългогодишна традиция за предоставяне на медицинска рехабилитация чрез стационарни амбулаторни услуги и балнеоложки курорти. Акцентът е върху медицинската рехабилитация и няма връзка с връщането на лицата на работа.

Поради оскъдните финансови средства, Националната програма за профилактика и рехабилитация на НОИ е с ограничено покритие. На национално равнище няма конкретни стратегии и програми, които се отнасят до рехабилитацията/връщането на работа на по-възрастните работещи.

Концепцията за устойчива работа не е включена в общата рамка на политиката за заетост, профилактика и рехабилитация. Връзката между политиките, свързани с по-възрастните работещи и със ЗБР липсва. Налице е сериозен пропуск, който трябва да бъде преодолян с участието и споделяната отговорност на всички институционални участници в областта на ЗБР.

От гледната точка на работодателите, експертите предполагат, че малко български работодатели разглеждат здравето на работещите като фактор за по-висока производителност. Само някои големи предприятия разполагат с достатъчно ресурси за създаване на собствена СТМ, а ЗБР в малките, средните и микропредприятията почти не съществува. За работещите рядко се създават възможности за непълно работно време или гъвкави графици на работното време, или за професионално обучение на работното място след връщане на работа след отпуск по болест.

Адаптирането на условията на труд и необходимостта от повишаване на качеството на живот на застаряващите работещина ниво работодател (компания) следва да сепланира и извършва чрез изпълнение на следните дейности:

- Разработване на мерки за съхраняване и развитие на трудовия потенциал като елемент от цялостната концепция за развитие на човешките ресурси в компанията.
- Насърчаване на ученето през целия живот и активизиране на дейностите по професионалното обучение на работното място.
- Въвеждане на гъвкави форми на заетост за лицата в близка до пенсионната възраст без това да създава диспропорции на пазара на труда и конфликти между поколенията.
- Преодоляване на негативните нагласи на работодателите към по-възрастните и насърчаване на по-дългото използване на техния трудов опит и умения.
- Развиване на социално предприемачество, „сребърна“ икономика и сектори на икономиката с потенциал за разкриване на нови работни места, адекватни на възможностите на наличната остаряваща работна сила.

Използвана литература

1. **Devereux, Rydstedt 2009:** Devereux, Jason, Rydstedt, Leif. Does the older workforce with high work demands need more recovery from work. Contemporary ergonomics 2009, London, Taylor and Francis, 189 – 196.
2. **Zucconi 2007:** Zucconi, Alberto. Workers over 45. Key issues, challenges and opportunities. Alpes Italia Srl., Roma 2007.
3. **Ilmarinen 2006:** Ilmarinen, Juhani. The aging workforce – challenges for occupational health. Occup Med 2006, 56 (6): 362 – 4.
4. **Ilmarinen 2006:** Ilmarinen, Juhani. Towards a longer and better working life: a challenge of workforce aging. Med Lav 2006, 97 (2): 143 – 7.
5. **McDermott, Kazi, Munir, Haslam 2010:** McDermott, Hilary, Kazi, Ahmed, Munir, Fehmidah, Haslam, Cheryl. Developing occupational health services for active age management. Occup Med 2010; 60: 193 – 204.
6. **Payne, Doyal 2008:** Payne, Sarah, Doyal, Lesley. Older women, work and health. Occup Med 2010; 60: 172–177; Silvestertein M. Meeting the challenges of an aging workforce. Am J Ind Health 2008; 51:269 – 280.
7. **Silvestertein 2008:** Silvestertein, Michael. Meeting the challenges of an aging workforce. Am J Ind Health 2008; 51:269 – 280.
8. **Eurofound 2010:** Пето европейско проуч-

ване на условията на труд, 2010: <https://www.eurofound.europa.eu/bg/surveys/european-working-conditions-surveys/fifth-european-working-conditions-survey-2010>.

9. **European Commission 2012:** Eurobarometer. Special Eurobarometer 378. Active aging: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_378_en.pdf.

10. **European commission 2014:** Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions on an EU Strategic Framework on Health and Safety at Work 2014 – 2020. European commission Brussels, 6.6.2014; COM (2014) 332 final: http://www.google.bg/url?sa=t&rct=j&q=&e src=s&source=web&cd=1&ved=0CB8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fsocial%2FblobServlet%3FdocId%3D11828%26langId%3Den&ei=IByIVLPCIsXzUt6GgIgP&usg=AFQjCNEJmGDFKh3dGledIjcgL_iu2HClA&bvm=bv.81456516,d.d24.

11. **Ilmarinen 2012:** Ilmarinen, Juhani. Promoting active aging at workplace. Европейска година за активно стареење и солидарност между поколенията – 2012. Европейска фондация за безопасност и здраве при работа: <http://osha.europa.eu/bg/publications/articles/promoting-active-ageing-in-the-workplace>.

12. **Ilmarinen:** Ilmarinen, Juhani. Promoting active ageing in the workplace, EU-OSHA: <https://osha.europa.eu/bg/publications/articles/promoting-activeageing-in-the-workplace/view>.

13. **Naegel, Walker 2006:** Naegel, Gerhard, Walker, Alan. A guide to good practice in age management. Luxembourg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Office for Official Publications of the European Communities, 2006. ISBN 92-897-0934-0: www.eurofound.eu.int.

14. **OECD:** „Прогнози относно средната действителна възраст на пенсиониране спрямо официалната възраст 2007 – 2012 г.“: <http://www.oecd.org/els/public-pensions/>.

15. **Villosio, Di Pierro, Giordanengo, Pasqua, Richiardi 2008:** Villosio, Claudia, Di Pierro, Dario, Giordanengo Alessandro, Pasqua Paolo, Richiardi Matteo. Working conditions of an aging workforce. Dublin, Ireland: European Foundation of improvement of living and working conditions, 2008: http://www.epsu.org/sites/default/files/article/files/working_conditions_ageing_WF_May08.pdf.

Contacts:

д-р Даниела Маринова Петрова, гл.ас.,
Катедра „Социални и правни науки“
при ЕФ на ТУ-Варна,
ул. Студентска № 1, 206 НУК,
Република България, тел:+359888-353-656,
e-mail: daniela088@abv.bg

НАЧАЛНА ДАТА НА НЕПЛАТЕЖОСПОСОБНОСТТА ПРИ СПИРАНЕ ПЛАЩАНИЯТА ОТ ТЪРГОВЕЦ

Проф. д-р Маргарита Бъчварова

ВЪВЕДЕНИЕ

Търговската несъстоятелност е самостоятелен правен институт, обединяващ преобладаващо норми на процесуалното ни право и уреждащи отношенията между кредиторите и търговец, в състояние на невъзможност да изпълнява търговските си дългове. В исторически аспект, несъстоятелността е уредена за първи път в Търговския ни закон, в сила от 1.01.1989 г. по системата на френския закон, посредством италианския и румънския закон¹. В действащото ни право, материята за търговската несъстоятелност е уредена в част четвърта на Търговския закон (ТЗ) с ДВ, бр. 63 от 1994 година, като поради динамиката на проблемите, свързани и с икономическото състояние на страната, са налице множество изменения в правната уредба на производството². Еволюцията на търговското ни право в тази сфера и промените на законодателния модел при регламентацията на института зависят от процесите на глобализация в икономически аспект³ и процесите на хармонизация на действащото ни право, с оглед на членството ни в Европейския съюз⁴. Във връзка с противоречиво разглеждани въпроси от съдилищата е налице и Тълкувателно Решение на Върховния касационен съд (ТРВКС) № 1/ 3.12.2018 г.⁵

В правната доктрина неплатежоспособността се разглежда като една от материалноправните предпоставки за откриване на производство по не-

Abstract: The subject of analysis in this article is the regulations and the judicial practice connected with the fixing of the insolvency commencement date where there is cessation of payments on part of the trader. Based on the normative analysis and the existing practice it is concluded that the objective fact of cessation of payments is not an act of insolvency but is attributable to the establishment of the reasons for non-payment. The supported scientific thesis is that the proper fixing of the insolvency commencement date is essential for the due course of the procedure.

Keywords: insolvency, suspension of payment, default, liquidity

състоятелност⁶. Констатирането ѝ от компетентния орган (окръжният съд по седалището на търговеца) предполага и определяне на началната ѝ дата, с оглед на която се поражда определени правни последици. Поради дискусияния характер на проблематиката, целта на настоящата статия е: *да се анализира съотношението между спирането на плащането от търговеца и определяне на началната дата на неплатежоспособността според нормативната уредба и действащата съдебна практика.*

Обект на изследването е нормативната уредба в Търговския закон, а **предмет** на анализ са правилата за определяне на началната дата на неплатежоспособност.

За постигането на поставената цел, авторът в настоящото изследване си поставя **следните задачи**: а) анализ на презумпцията спиране на плащанията б) теоретични и практически аспекти при определяне на началната дата на неплатежоспособност.

Основната научна теза на автора е, *че правилното определяне на началната дата на неплатежоспособност е от съществено значение за особените правни последици, с които законодателят свързва това понятие и за законосъобразното развитие на производството.*

⁶ Владимирова, Ив. Търговска несъстоятелност. 1994, Стефанов, Г. Търговска несъстоятелност, С., Абагар, 2018. Григоров, Г. Несъстоятелност. 2017, С., Сиби. Грозданов, А. Несъстоятелност. 2014. Варненски свободен университет.

¹ Кацаров, Ал. Систематичен курс по българско търговско право. 1990. С., с. 765

² Съществени изменения по въпросите за неплатежоспособността се въведоха с корекции на чл. 608, чл. 646 и обнародвани в ДВ бр. 20 от 2013 г., бр. 105 от 2016 г., бр. 102 от 2017 г.

³ Във връзка с проблемите относно трансгранично реструктуриране и мобилност на европейския пазар Вж. Василева, Б. Business Impact of the Imprecise Implementation of European Directives on Cross-Border Companies Restructurings, 2019, pp. 69–84

⁴ Относно развитието на законодателствата при регламентиране на производството по несъстоятелност Вж. Бъчварова, М. Legislative Approaches for Regulation of the Bankruptcy: State and Prospects Business and Management Studies, 2016, vol. 2, no3. pp. 21–25

⁵ <https://web6.ciela.net>

Методологична основа на изследването са общи и специфични методи на изследване: анализ, индукция, дедукция, исторически метод, сравнително правен, нормативен, систематичен.

Изложение

Основа за анализ е разпоредбата на чл. 630, ал. 1, т. 1 от ТЗ, по силата на който при констатиране на неплатежоспособност, съдът със съдебното решение обявява неплатежоспособността (съответно свръхзадължеността) и определя началната ѝ дата. По силата на чл. 608 от ТЗ е необходимо да се докаже неплатежоспособността при посочените презумпции и законови изисквания. Видно от дефиницията в чл. 608 от ТЗ, следва да е налице трайно и обективно икономическо състояние на невъзможност да се обслужват определен вид парични задължения от търговеца. Нормативните изисквания за определяне на неплатежоспособността включват кумулативното наличие на следните предпоставки:

- а) висящо производство по несъстоятелност;
- б) наличие на презумпции за основателност на искането;
- в) констатиране на неплатежоспособност и определяне на началната и дата с допустимите за това процесуални средства;
- г) съдебното решение на окръжния съд по чл. 630 от ТЗ.

С измененията на ТЗ от 2013 година се разшири обхвата на понятието неплатежоспособност. Съгласно законовата дефиниция, **неплатежоспособен е и търговец, който не е в състояние да изпълни изискуемо парично задължение, породено от или отнасящо се до търговска сделка**. С тази промяна отпада ограничението паричното задължение да е непременно по търговска сделка, т.е. да е породено или да произтича от търговска сделка, като то може и само да е възникнало с оглед или по повод на търговска сделка⁷.

За улеснение на доказването, законодателят в чл. 608 от ТЗ урежда презумпции, които свидетелстват за наличие на неплатежоспособност, като с най-широко практическо значение е при „наличие спиране на плащането от длъжника“. Презумпцията за първи път е уредена в чл. 649 от ТЗ (отм.), в сила от 1.01.1898 г. Съгласно чл. 649 ТЗ (отм.) „Всеки търговец, който спре плащането на търговските си дългове, се счита за несъстоятелен длъжник“.

За разлика от отменения ни ТЗ, в действащата нормативна уредба не е налице дефиниция относно посоченото понятие. В правната теория се изтъква,

⁷ Решение № 143 ОТ 16.10.2015 Г. ПО Т. Д. № 937/2015 Г., Т. К., I Т. О. НА ВКС ;

че е необходимо спирането на плащанията да е станало явно, известно на търговците, да е обществено достъпно като състояние, очевидно неприкриваемо⁸. Поради това, по въпроса за начина на определяне на началната дата на неплатежоспособност е натрупана задължителна практика на ВКС и обективизирана в множество решения. На основата на нормативния анализ се констатира, че съдилищата се ръководят от други изисквания, а не от буквалното тълкуване и прилагане на регламентираната презумпция. Особено при спиране на плащането е, че обективният факт на спиране на плащанията не е равнозначен на неплатежоспособност, а е относимо към установяването на причините за неплащането. В съдебните решения е налице характеризирание на неплатежоспособността като: „*трайна неспособност на длъжника да погасява изискуемите си парични задължения към всички кредитори с наличните си краткотрайни активи, а началната дата на неплатежоспособност се определя след обстоен анализ на цялостното икономическо състояние на длъжника, при съобразяване на показателите за ликвидност, финансова автономност и задължнялост, съпоставено с най-ранния момент на спиране на плащанията към кредиторите*“⁹. Релевантен за определяне началната дата на неплатежоспособност е моментът на обективна невъзможност да се изпълнят задълженията, а не спирането на плащането към отделен кредитор, респ. отделни, но не всички кредитори, поради което на съобразяване подлежи не само факта на спирането на плащанията, а причините за това – липсата на краткотрайни активи, с достатъчна степен на ликвидност, за покриване на краткосрочните задължения¹⁰. Презумпцията е оборима, ако длъжникът при условията на насрещно пълно доказване, установи обективното си икономическо състояние, въпреки спиране на плащанията. Поради това, не могат да се третираят като спиране на плащанията следните особени практически хипотези, а именно:

✓ **При наличие на основателни възражения от длъжника да откаже плащане или изпълнение на задължението си.** По правило, при двустранните договори страните разполагат с право на задържане, т.е. възможност да се откаже изпълнение на задължението до едновременно изпълнение на насрещното

⁸ Кацаров, Ал. Цит. съч., с. 788–791. Стефанов, Г. Търговска несъстоятелност. В. Търново: Абагар, 2014, с. 77. Попова В. Избрани съчинения в три тома. Том втори. Несъстоятелност. С.: Сиела, 2014, с. 117

⁹ Определение на № 620 от 04.11.2014 г. по Т. Д. № 2435/2014 г., Т. К., II Т. О. НА ВКС

¹⁰ Решение № 220 от 7.02.2018 г. на ВКС. <http://domino.vks.bg/bcap/scc/webdata.nsf/Keywords/A5CC8964610A0C7EC225822D00474B34>

задължение. Интересен исторически факт е, че за разлика от действащата редакция, изрично правилото е било уредено в чл. 650 от ТЗ (отм.)¹¹.

✓ **Когато неизпълнената част е незначителна с оглед интереса на кредитора;**

За преценката от съда относно годността на длъжника да плаща задълженията си е необходим анализ на активите, които обслужват задълженията на търговеца като са допустими всички доказателствени средства. Съдът по искане на длъжника или служебно по своя инициатива следва да инициира, събира и анализира финансовите показатели, свидетелстващи за икономическото състояние на длъжника. С оглед на трайната съдебна практика,¹² по правило коефициентът на обща ликвидност се явява основен показател за състоянието на неплатежоспособност при действителна ликвидност на всички елементи от краткотрайните активи, участващи при формирането му. Критерият за преценка е икономически по характер. Коефициентът на обща ликвидност се изчислява, като всички краткотрайни активи на търговеца (материали, стоки, вземания от клиенти, пари и т.н, които могат да се използват за разплащания) се разделят на краткосрочните му задължения (пасиви). Този показател разкрива способността на предприятието да изплаща краткосрочните си задължения с всички налични краткотрайни активи

Паралелно с това, окръжният съд е задължен в решението си да конкретизира и началната дата, към която за длъжника са налице безспорни доказателства, че е в състояние на неплатежоспособност. От значение за началната дата на неплатежоспособност е настъпилата трайна и обективна невъзможност да се изпълняват задълженията към всички кредитори, а не спирането на плащанията към отделен кредитор или субективното нежелание на длъжника да плаща на кредиторите си¹³. Като критерий за определянето ѝ се възприема „датата на най-ранния падеж на неплатено задължение, към която трябва да са налице и всички признаци на неплатежоспособността по чл. 608 ТЗ“.¹⁴ За доказването ѝ съдилищата назначават икономическа експертиза, която да направи преценка за цялостното икономическо състояние на длъжника.

¹¹ Чл. 650 ТЗ (отм). Простото отказване да се заплати един дълг основано на възражения, за които длъжникът доброволно върва, че са основателни, не съставлява доказателство за спиране на платките.

¹² Решение № 71 ОТ 30.04.2015 Г. ПО Т. Д. № 4254/2013 Г., Т. К., I Т. О. НА ВКС

¹³ Решение № 202 ОТ 10.01.2014 Г. ПО Т. Д. № 1453/2013 Г., Т. К., II Т. О. НА ВКС

¹⁴ Решение № 115 ОТ 25.06.2010 г. по т.д.Д. № 169/2010 Г., Т. К., II Т. О. НА ВКС

ВКС приема също, че за да е налице състояние на неплатежоспособност, не е достатъчно длъжникът да не плаща свое изискуемо парично задължение, а да не е в състояние да го изпълни – т.е. стои изискването за невъзможност за плащане като действителното икономическо състояние на длъжника. При отклонение на решението на съда от посочената практика, последицата е отмяна на постановеното решение, поради съществено процесуално нарушение. Анализът на редакцията на закона, обуславя извод за несвършенство на правната ни уредба, която се преодолява по пътя на тълкуването. Основният аргумент е в **разграничаването на спиране на плащането от неплащане на задължението**, което се изследва от съда за преценка относно наличие на обективен и траен характер на финансовите затруднения. В тази връзка логически следва необходимостта от изясняване на различията между тях. На тази основа, за яснота прилагаме следната сравнителна таблица за отграничаване на понятията спиране на плащането и неплащане на задължение по правни критерии, въведени от автора (таблица 1).

Значимостта относно правилното определяне на началната дата на неплатежоспособност се свързва с особените правни последици, с които законодателят свързва това понятие. Те се отнасят до: задължителните реквизити на съдебното решение, определяне на т.нар подозрителен период и възможност на синдика при определени законови условия да предяви отменителни искове, пораждаване на имуществена и наказателна отговорност на лицата, задължени да предявят искова молба за откриване на производството.

Началната дата на неплатежоспособността е задължителен реквизит на съдебното решение по чл. 630, ал. 1 т. 1 от ТЗ, поради което може да е предмет на самостоятелно обжалване на това основание¹⁵. В правната доктрина се изтъква значението на началната дата на неплатежоспособността и като дата, с която се определя т.нар подозрителен период¹⁶. В рамките на този период извършените възмездни сделки от длъжника могат да бъдат атакуеми чрез отменителни искове. Основната цел на нормативната уредба е да се попълни масата на несъстоятелността, от осребряването на която кредиторите могат да бъдат удовлетворени в по пълна степен.

¹⁵ Маданска, Н. Б.Николова. Производство по несъстоятелност. С., Сиби. 2010. с. 49

¹⁶ Узунов, А. Определяне и обжалване на началната дата на неплатежоспособността в производството по несъстоятелност. <http://trudipravo.bg/mesechni-spisania/mesechno-spisanie-targovsko-i-obligacionno-pravo/menucontkpl/819-opredelyane-i-obzhalvane-na-nachalnata-data-na-neplatezhosposobnostta-v-proizvodstvoto-po-nesastoyatelnost>

ПРАВО

Таблица 1

Сравнение между спиране на плащането и неизпълнение на задължението

Критерий	Спиране на плащане	Неплащане на задължение
Правна квалификация	Състояние, характеризиращо обективно-икономическото състояние на длъжника	Неправомерен юридически факт.
С оглед на начина на приложението	Допустимо е и като правомерно поведение при наличие на основателни възражения.	Форма на неизпълнение на задължение;
С оглед на причините за пораждаване на състоянието	Неплащането е резултат на причини, които могат да изключат неплатежоспособността	Израз на невъзможност за погасяване на дълга
Връзка с неплатежо-способността	Косвено свързано с неплатежо-способността	Пряка връзка с неплатежо-способност

Следващо проявление на практическо значение на началната дата на неплатежоспособност е във възможността на синдика, а при определени условия и на кредиторите да поискат отмяна на сделки или действия след нейното настъпване, при условията на чл. 615, чл. 646, 647 от ТЗ. По правило при определяне на началната дата, съдът се връща назад във времето, с оглед на констатациите от икономическата експертиза за трайност при неизпълнение на задължение.

Не без значение е и обстоятелството, че началната дата на неплатежоспособността е критерият за пораждаване на имуществена¹⁷ и наказателна отговорност на лицата, длъжни да предявят молба за откриване на производството, включително и на управителите на търговското дружество.

Заклучение:

Въз основа на гореизложеното, основният извод е, че е налице единен подход от правоприлагащите органи, свързан с определяне на съотношението между спиране на плащанията и неплатежоспособността на длъжника, с оглед на конкретната фактическа обстановка. Спирането на плащанията, съгласно чл. 608 от ТЗ се третира не като самостоятелно основание за откриване на производство по несъстоятелност, а като проявление на невъзможността на длъжника за плащане и е един от фактите, подлежащ на установяване в процеса. Поради това, началната дата на неплатежоспособността не се определя съобразно конкретно извършено или

неизвършено плащане, а чрез установяване на кое от тях е израз на трайно и обективно състояние на невъзможност, съгласно чл. 608 от ТЗ.

Използвана литература

1. Бъчварова, М. Legislative Approaches for Regulation of the Bankruptcy: State and Prospects. Business and Management Studies, 2016, vol.2, no3. pp. 21–25
2. Vasileva B. Business Impact of the Imprecise Implementation of European Directives on Cross-Border Companies Restructurings. In: Bilgin M., Danis H., Demir E., Can U. (eds) Eurasian Business Perspectives. Eurasian Studies in Business and Economics, 2019 vol 11/2. Springer, Cham
3. Владимирев, Ив. Търговска несъстоятелност. 1994
4. Григоров, Г. Несъстоятелност. 2017, С., Сиби.
5. Грозданов, А. Несъстоятелност. 2014. Варненски свободен университет
6. Кацаров, Ал. Систематичен курс по българско търговско право. 1990. С., с. 765
7. Маданска, Н. Б. Николова. Производство по несъстоятелност. С., Сиби. 2010. с. 49
8. Попова В. Избрани съчинения в три тома. Том втори. Несъстоятелност. С.: Сиела, 2014, с. 117
9. Стефанов, Г. Търговска несъстоятелност. В. Търново: Абагар, 2014, с. 77.
10. Узунов, А. Определяне и обжалване на началната дата на неплатежоспособността в производството по несъстоятелност.
11. Цветковска, М. За характера на отговорността на управителя на дружеството с ограничена отговорност. Известия. Списание на Икономически университет – Варна. 2019, 63 (2).

¹⁷ Цветковска, М. За характера на отговорността на управителя на дружеството с ограничена отговорност. Известия. Списание на Икономически университет – Варна. 2019, 63 (2), с. 141–154.

Интернет източници

1. <https://web6.ciela.net/>
2. <http://trudipravo.bg/mesechni-spisania/mesechno-spisanie-targovsko-i-obligacionno-pravo/menuconttkp1/819-opredelyane-i-obzhalvane-na-nachalnata-data-na-neplatezhosposobnostta-v-proizvodstvoto-po-nesastoyatelnost>

Съдебна практика

1. Решение № 143 от 16.10.2015 Г. по т. д. № 937/2015 г., т. к., I Т. О. на ВКС;
2. Определение на № 620 от 04.11.2014 г. по т. д. № 2435/2014 г., т. к., II Т. О. на ВКС

3. Решение № 220 от 7.02.2018 г. на ВКС. <http://domino.vks.bg/bcap/scc/webdata.nsf/Keywords/A5C8964610A0C7EC225822D00474B34>

4. Решение № 71 от 30.04.2015 г. по т. д. № 4254/2013 г., т. к., I Т. О. на ВКС

5. Решение № 202 от 10.01.2014 г. по т. д. № 1453/2013 г., т. к., II Т. О. на ВКС

6. Решение № 115 от 25.06.2010 г. по т. д. № 169/2010 г., т. к., II Т. О. на ВКС

За контакти:

Проф. д-р Маргарита Бъчварова
Икономически университет – Варна
bachvarova@ue-varna.bg

ТЪРГОВСКАТА ТАЙНА В УСЛОВИЯТА НА КИБЕРСИГУРНОСТТА

Доц. д-р Беанета Василева

ВЪВЕДЕНИЕ

Понятието „търговска тайна“ е категория, чиято нормативна уредба се съдържа в различни правни източници. До април 2019 г. уредбата за защитата на търговската тайна се съдържаше в Търговският закон, в който липсва легално определение на понятието, но пък вменява задължение за пазене на търговската тайна на прокуриста, търговския пълномощник, търговския помощник, търговския представител и търговския посредник в случаите, когато им е възложено да извършат определена работа. Търговският закон не конкретизира при боравене с каква информация е необходимо да се спазва това изискване, а определя задължението най-общо за гореспоменатите лица да пазят търговската тайна и търговския престиж на лицата, възложили им определена работа, при осъществяване на дейността си. При боравене с понятието „търговска тайна“, Търговският закон се позовава на легалната дефиниция на други нормативни източници.

Предмет на настоящото изследване е новата правна уредба в Закона за защита на търговската тайна (ЗЗТТ), с която се запълни съществена празнина в националното ни законодателство, както се създаде подходяща правен и бизнес климат за сигурност и защита срещу неправомерно използване на данни и информация, които са предпоставка за оптималното функциониране в конкурентна среда. Тази особеност на уредбата дава основания за изследване условията за киберсигурността, наличието на която има отношение за опазването на данни и факти, представляващи търговска тайна. Киберсигурността се явява ключов фактор, който гарантира неприкосновеността в мрежова информационна среда за опазване от незаконно придобиване на търговска тайна, която е ключов фактор за осигуряването на конкурентно предимство за търговските субекти.

Основна цел на изследването е да се открият акцентите в нормативната уредба, да се установят взаимодействието и зависимостта между различните правни актове за гарантиране на сигурността на информацията, част от която е и търговската тайна.

Основаната теза на автора е, че уредбата в Зако-

Abstract: Trade secret has been one of the corner stones regarding the basic obligation in commercial transactions. Due to its interpretation as know-how it is acknowledged as an object of intellectual property. The recent adoption of European regulations in national laws, tends to secure more than what the trade secret protection law interpretes as such. The legal instrument is being discussed in the correlation with the law of electronic information, the law on cyber security. This fragmentation impedes the creation of an environment that guarantees the rights of the parties involved, including public and private sphere, which inevitably affects the security of functioning of the internal market in the EU.

Keywords: trade secrets, cyber security, know-how.

на за защита на търговската тайна, осигурява правна защита при посегателства върху нея, сближава тази защита до закрилата на право върху интелектуална собственост. По този начин уредбата в законодателството на държавите членки се уеднаквява, което създава условия да се оптимизира функционирането на субектите в Европейското икономическо пространство.

За постигането на целта авторът си поставя следните научни **задачи**: Анализ на източници за сближаване на правото – Директива 2016/943/ЕС от 8 юни 2016 г. относно защитата на неразкрити ноу-хау и търговска информация (търговска тайна) срещу тяхното незаконно придобиване, използване и разкриване; анализ на уредбата в Закона за защита на търговската тайна; нормативен анализ на Закона за киберсигурността; Закона за електронните съобщения и др., проучване на степента на защита съобразно действащото законодателство.

ИЗЛОЖЕНИЕ

С приемането на Закона за защита на търговската тайна [6] в Търговския закон (ТЗ) [4] бе въведена нова алинея 2 в чл. 52, според която носенето на отговорността при неспазване на това изискване

да бъде реализирана по реда на Закона за защита на търговската тайна.[6]

Търговската тайна като законово задължение изрично е предвидена в сферата на търговското представителство [2]. Уредбата на ал. 1 от ТЗ дава най-общи предписания с адресат всички търговски представители. Според Иван Владимиров [1] Търговският закон не съдържа законово определение за съдържанието на търговската тайна. За целта е използвана легалната дефиниция на Закона за защита на конкуренцията (ЗЗК) [8], който в допълнителните си разпоредби в §1, т. 9 определя: „производствена или търговска тайна“ са факти, информация, решения и данни, свързани със стопанска дейност, чието запазване в тайна е в интерес на правоимащите, за което те са взели необходимите мерки“. Според Закона за достъп до обществена информация [5], по смисъла на чл. 17 „не всяка обществена информация е търговска тайна“. Ако обществената информация е търговска тайна и нейното разпространение или предоставяне би довело до нелоялна конкуренция между търговци, същата не подлежи на предоставяне, освен ако не представлява надделяващ обществен интерес.

В Закона за далекосъобщенията [11] има редица разпоредби, които забраняват разпространението или неопазването на „търговската тайна“, но в закона също липсва легално определение.

Законът за вътрешния одит в публичния сектор [13] борави с понятието „търговска тайна“, без да дава определение.

Наличието на множество актове, които определят в различна степен и характер понятието, не позволяваха уеднаквено тълкуване на съдържанието му. Нещо повече – търговската тайна не се считаше за интелектуална собственост. Законът за защита на конкуренцията и Търговският закон, третираха проблема за търговската тайна в контекста на нелоялната конкуренция и търговските сделки.

Приемането на Закона за защита на търговската тайна, транспонира Директива 2016/943/ЕС от 8 юни 2016 г. относно защитата на неразкрити ноу-хау и търговска информация (търговска тайна) срещу тяхното незаконно придобиване, използване и разкриване. [8]

Целите на директивата са да създаде съответстваща правна среда за предприятия и организациите, осъществяващи развойна и изследователска дейност, чийто капитал в значителна степен се състои от нематериални активи, от права върху интелектуална собственост, да може те да се съхранят, защитят и законово да противодействат срещу всяко посегателство, с цел да се гарантира

тяхното конкурентно предимство за функциониране на пазара и възвръщаемост на направените от тях инвестиции. При използването на права върху интелектуална собственост се прилагат правните способности на регистрационния режим или авторското право, но по отношение на някои специфични данни, съществува необходимост от допълнителни способности, за да се защитят вложените в тях средства. Такава информация, както и ноу-хау, които представляват специфичен набор от знания, които не са разкрити и е предвидено да останат поверителни, се обозначават като търговска тайна. За предприятията подобна информация е също толкова ценна, колкото и патентите и другите видове права върху интелектуална собственост. [9]

Различните законодателни режими на държавите членки предлагат различна степен на защита, поради което търговските тайни могат по-лесно да бъдат обект на посегателство, да бъдат придобити по незаконен начин. Това води до неефективно разпределение на капитала за стимулиращи развитието на иновациите дейности. Също така различната степен на защита позволява по-лесното навлизането на стоки с незаконно придобити търговски тайни. Това дава своето отражение върху нормалното функциониране на единния европейски пазар. [9]

Разпространението на данни и факти, представляващи знания, трябва да се гледа като на фактор, който осигурява възможности за развитие. Такава среда благоприятства интелектуалното творчество и иновациите. Но този обмен на знания са именно търговски тайни, които са в основата за конкурентоспособността на предприятията, а тяхното законосъобразно придобиване, разпространение и защита, са важен елемент за гарантиране на устойчивост в сътрудничеството, развитието на вътрешния пазар и осигуряване на равни възможности за стопанско развитие. [9]

Всяко незаконно използване на чужди права върху интелектуална собственост, както и ноу-хау или търговска тайна отнема правата на техния собственик за реализиране на стартово, пазарно предимство както и за материализиране на вложените за иновативната дейност инвестиции. Такива незаконни посегателства, без за тях да има сходна правна закрила, водят до обезкуражаване в инвестирането за иновации, при което търговските тайни не могат да реализират своя потенциал на двигател на икономическия растеж и заетостта. [9]

Разпокъсаността и различията на законовата уредба, нееднаквото съдържание на понятието, създават пречки за създаването на среда, гарантираща правата на заинтересованите страни. В Директивата

изрично се отбелязва, че е необходимо да се създаде единно определение за търговска тайна което да обхваща ноу-хау, търговската и технологична информация, в рамките на необходимостта тя да бъде запазена като поверителна.

От обхвата на приложение на директивата са изключени онези случаи на разкриване, които са в обществен интерес или са свързани с изпълнението на задължения на административни или съдебни органи. Незаконното придобиване, използване или разкриване на търговска тайна застрашава възможността нейните законни притежатели да получат стартово предимство под формата на възвръщаемост от техните усилия, свързани с иновациите. Наред със законодателните мерки за закрила се предвиждат предприемане на мерки за повишаване на обществената информираност за приключили съдебни решения относно незаконно придобиване, разкриване или използване на търговски тайни, при условие, че тази публичност не води до разкриване на търговски тайни.

Въвеждането и прилагането на нормите на Директивата следва да съблюдават правото на личен и семеен живот, правото на личните данни, правото на свобода на изразяване на мнение и свобода на информацията, свободата при избор на професия и правото на труд, свободата на стопанската инициатива, правото на собственост, правото на добра администрация, и в частност на достъп до документи при опазване на служебната тайна, правото на ефективни правни средства за защита и на справедлив съдебен процес и правото на защита. [9]

Въвеждането на Директивата в българското законодателство се осъществи със Закона за защита на търговската тайна. (ЗЗТТ) [6] По този начин, не само че се изпълняват задълженията на страната ни за транспониране във вътрешното ни право на директивите на ЕС, но също така се привеждат в синхрон разнообразието от различни източници третиращи проблема за търговската тайна.

Основаната цел на закона е да уреди условията и реда за защита от неправомерно придобиване, използване и разкриване на търговска тайна, която защита се реализира по съдебен ред в производство по граждански дела.

Според легалното определение в Директивата, търговската тайна се дефинира като информация, която в точната си конфигурация и сбор от компоненти, не е обществено известна или лесно достъпна за лица от средите, които обичайно се занимават с въпросния вид информация. Тя трябва да има търговска стойност, поради това, че е тайна. Да е била предмет на обосновани при дадени обстоятел-

ства действия от страна на законно контролиращо информацията лице с цел запазването ѝ в тайна. Легалната дефиниция на понятието в Закона за защита на търговската тайна се отличава незначително. Според ЗЗТТ, „търговска тайна“ е всяка търговска информация, ноу-хау и технологична информация, която трябва кумулативно да отговаря на три условия да представлява тайна по такъв начин, че като цяло или в точната си конфигурация и съвкупност от елементи; да не е общоизвестна или леснодостъпна за лица от средите, които обичайно използват такъв вид информация; да има търговска стойност, поради тайния си характер; по отношение на нея да са предприети мерки за запазването ѝ в тайна от лицето, което е оправомощено да контролира тази информация“.

От анализа на двете определения се констатира известни различия. Определението в ЗЗКК е по-детайлно и дава възможност да се установи с конкретна точност кои факти и данни подлежат на съответна защита. Първият критерий в най-голяма степен се доближава до определението в Закона за защита на конкуренцията (ЗЗК), според който „производствена или търговска тайна“ са факти, информация, решения и данни, свързани със стопанска дейност, чието запазване в тайна е в интерес на правоимащите, за което те са взели необходимите мерки.[8]

Субект на право върху търговската тайна е определен в чл. 4 от ЗЗТТ. Притежател на търговска тайна е всяко физическо или юридическо лице, което правомерно контролира търговска тайна. Не става ясно дали под притежател се има предвид лице, което правомерно контролира търговската тайна, без да е нейн притежател. Съпоставяйки уредбата на чл. 3, т. 3 и чл. 4 се установява, че единствено лицето, което притежава търговската тайна може да осъществява и нейния контрол, от което е видно, че не това е бил замисълът на законодателя.

Субект на нарушението – нарушител може да бъде всяко физическо или юридическо лице, което неправомерно е придобило, използвало или разкрило търговска тайна. В ЗЗТТ се дава определение и на понятието „стоки – предмет на нарушение“. Неправилно чл. 6 от ЗЗТТ е под общото наименование „предмет на нарушение“, тъй като съдържанието му определя съдържанието на понятието „стока-предмет на нарушение“. При сравнителен анализ на съответната уредба в Директивата, ясно се откроява непрецизността в транспонирането на това правило, което не отразява замисъла на европейския законодател. Чрез подобна подмяна на волята на законодателя, транспонираният текст придобива коренно различен предмет. Вместо за предмет на

неправомерното посегателство да се установи, че е търговската тайна, в цялостния ѝ набор от съвкупни елементи, според уредбата на така посочената норма от закона, този предмет се стеснява само върху стока или услуга, които са произведени и или се предлагат на пазара.

Според Директивата под понятието „стоките – предмет на нарушение“ по смисъла на чл. 2 следва да се има предвид вещи, чието проектиране, характеристики, функциониране, производствен процес или предлагане на пазара са до голяма степен благоприятно повлияни от търговски тайни, които са незаконно придобити, използвани или разкрити, които биха представлявали предмет на нарушение. Това означава, че именно стоките или услугите биха били обективизиран и материализиран ефект от неправомерното използване на търговски тайни. Но в никакъв случай незаконното придобиване на търговска тайна може да има за проявление единствено производство на стоки, каквото внушение се придобива от текста в ЗЗТТ. Законът отива даже отвъд идеята, заложена в Директивата. Той на практика ограничава предмета на нарушение до „стоки и услуги“.

Директивата сближава способите за защита на търговската тайна с този на интелектуална собственост и в частност ноу-хау. Въпреки, че липсва легално определение на понятието „ноу-хау“, според правната теория с понятието се обозначават практически приложими знания и умения, „производствени секрети“, „техническа рецепта“, „фирмени тайни“, „знания и умения на изработка“, „секретни начини и формули на изработка“, „особен вид сведения“ и др. Едно от най-характерните особености при определянето на съдържанието на „ноу-хау“ е именно липсата на правна закрила, както и знанието и практическият опит да не са общоизвестни. След неуспешните опити да се даде определение на понятието, се стига до всеобщото съгласие то да бъде включено като самостоятелен обект на интелектуалната собственост. [3].

Друга характерна особеност на ноу-хау е неговия конфиденциален характер – подобно на търговската тайна. В своя труд Борислав Борисов споделя, че именно липсата на правна закрила за ноу-хау е причина собственикът на знания, умения и опит, с цел да ги защити, да използва единствения способ запазването им в тайна. Това е втората характерна особеност за ноу-хау, който е секрет, има конфиденциален характер и е фирмена тайна. За разлика от другите обекти на интелектуална собственост, за които се създава „юридически монопол“ върху използването им, понеже ноу-хау няма правна закрила,

единственият начин да се използва монополно и да се извлича печалба от него е собственикът му да установи „фактически монопол“ чрез запазването му в тайна. [3 с. 294]. Независимо от съставните части на ноу-хау – знание, умение или само производствен опит, подобна информация предоставя пазарни предимства за нейния притежател.

Неправомерните действия по отношение на търговската тайна са нейното придобиване, използване и разкриване. Неправомерно е придобиването, когато то се извършва без съгласието на нейния притежател, чрез нерегламентиран достъп, присвояване или копиране на документи, вещи, материали, вещества или електронни документи, върху които се упражнява правомерен контрол от притежателя на търговската тайна и съдържат търговска тайна или информация, от която тайната може да бъде извлечена. Друго поведение, което противоречи на добросъвестната търговска практика по смисъла на Закона за защита на конкуренцията. (чл. 8, ал. 1 от ЗЗТТ) е използването или разкриването на търговска тайна без съгласието на нейния притежател се смята за неправомерно, когато е извършено от лице, което е придобило неправомерно търговската тайна, или е нарушило споразумение за запазване на поверителност или друго задължение да не разкрива търговската тайна. Също така и когато лицето е нарушило поето задължение за ограничаване използването на търговската тайна. (чл. 8, ал. 2) Придобиването, използването или разкриването на търговска тайна се смята за неправомерно, когато към момента на придобиването, използването или разкриването и лицето, предвид обстоятелствата, е знаело или е следвало да знае, че търговската тайна е била получена пряко или косвено от друго лице, което я е използвало или разкрило неправомерно.

Производството, предлагането или пускането на пазара на стоки – предмет на нарушение, както и вносът, износът или съхранението им с такива цели се смята за неправомерно използване на търговската тайна, когато извършителят е знаел или предвид обстоятелствата е следвало да знае, че търговската тайна е използвана неправомерно. (чл. 8, ал. 4, ЗЗТТ)

Задължението за опазване и неразгласяване на търговската тайна може да произтича не само от регламентацията на закона, но и от допълнително правоотношение като трудов или граждански договор.

Законът определя и някои изключения за случаи, когато придобиването, използването или разкриването на търговска тайна да не се смята за неправомерно при упражняване на правото на свободно

изразяване на мнение и правото на достъп до информация по смисъла на Хартата на основните права на Европейския съюз, за разкриване на престъпления, нарушения или други противоправни деяния, когато това се извършва с цел защита на обществен интерес; когато работници или служители разкриват търговска тайна на техни представители в рамките на законовото упражняване на функциите на представителството в съответствие с действащото законодателство. (чл. 9 от ЗЗТТ)

Новият ЗЗТТ има за цел да осигури спазването и санкционирането на всички форми на злоупотреба с търговската тайна, като част от сигурността и за осигуряване на правилното функциониране на стопанските субекти на вътрешния пазар. Способите за защита, според закона са по реда на гражданско-процесуалния кодекс, пред съда, а мерките са сходни със защитата при непозволено увреждане.

С развитие и внедряване на новите технологии, значителна част от информацията, която представлява по смисъла на анализираният разпоредби, търговска тайна, може да бъде съхранява в цифров вид. Ефективното и безопасно съхранение и използване на информация, която по смисъла на Закона за киберсигурността представлява „информационен актив“, би могла да бъде обект на посегателство следствие на инцидент в мрежовата и информационна сигурност, при което да има значително увреждащо въздействие върху предоставяне услуга. Законът за киберсигурността изчерпателно изброява обхватът на адресатите на своите разпоредби. Той включва административни органи, лица, осъществяващи публични функции, организации, предоставящи публични услуги, които могат да са публични или частни субекти. Неправомерно увреждащо действие по смисъла на Закона за киберсигурността е инцидент със значително увреждащо въздействие. За да бъде значително увреждащото въздействие се използват различни критерии, един от които е пазарният дял на доставчика на дадена стока или услуга да бъде значителен. Следователно вероятността да се наруши конфиденциалността на информацията, данните, включително търговска тайна или ноу-хау е в значителна степен, особено когато тази информация е станала изискуема, или по реда на други правни норми е предоставена на административен орган. Законът за киберсигурността дава легално определение на понятието „доставчик на цифрови услуги“. То е юридическо лице, предоставящо цифрова услуга. Изключването от тази група на физическите лица – търговци е вероятно пропуск, тъй като няма подобни ограничения според търговския закон. В

Закона за киберсигурността се регламентират мерките за информационна защита, която според т. 8 от &3 от Допълнителните разпоредби на закона е комплекс от организационни, юридически, технически и технологични мерки за мониторинг, анализ, активна превенция, намаляване на влиянието на уязвимости, споделяне на информация за тях, включително отстраняване на последствията от инциденти. Тези инциденти възникват в т.нар. „киберпространство“, което включва глобална мрежа от системи за компютърна обработка, електронни съобщителни мрежи, компютърни програми и данни. Законът предвижда мерки за защита при кибератаки. Законът определя и това понятие, като под „кибератака“ се разбира всеки опит за разрушаване, разкриване, променяне, забрана, кражба или получаване на неупълномощен достъп до/или неупълномощено използване на информационен актив.

Мрежовата и информационна сигурност е елемент от сигурността при пренос на данни при използването на мрежови и информационни системи. В значителна степен пренос на подобни данни могат да са търговски тайни, по смисъла на ЗЗТТ. В дейността си субектите, които са застрашени от злоупотреба с търговска тайна, боравят с устройства или група взаимосвързани или имащи връзка помежду си устройства, едно или няколко, от които по програма обработва автоматично цифрови данни, или на различни нива, или цифрови данни, съхранявани, обработвани, извличани или пренасяни от елементи, с цел обработване, използване, защита и поддръжка.

Законът за електронните съобщения (ЗЕС) [14] е предвидил, че данни и информация, които са търговска тайна в случаи на електронен пренос на данни под формата на електронни съобщения, са предмет на защита. При публикуване за обществено обсъждане на страницата в интернет на проекти за общи и нормативни административни актове, онези части от становищата, представляващи търговска тайна остават неразкрити. В този смисъл е и съдебната практика, която засяга защитата на потребителите на електронни услуги [15]. В този смисъл и Решение № 304 от 12.01.2016 г. на ВАС по административно дело № 8772/2015 г., което постановява правото на Комисията за регулиране на съобщенията да има правомощия да приема допълнителни правни норми, които да гарантират защитата на потребителите по отношение на разкриване и злоупотреба с търговска тайна. Също така членовете на комисията и служителите от нейната администрация са длъжни да не разпространяват информацията, която е определена за търговска тайна. (чл. 40 от ЗЕС)

Наредбата за минималните изисквания за мрежова и информационна сигурност [16] борави с понятието „информационен актив“. Според Наредбата в информационните активи се включват бази данни, включително и лични данни по смисъла на GDPR. Наредбата класифицира инцидентите, от които може да се злоупотреби с информационни активи, които представляват търговска тайна. Всеки инцидент е структуриран по клас, тип, приоритет и описание/пример. В инцидент от клас „информационна сигурност“ е определен като тип неоторизиран достъп до информация. Такъв инцидент представлява среден риск за субекта, носител на правото на информация. Подобен нерегламентиран достъп до информация се определя по смисъла на Закона за киберсигурността като „кибератака“, което понятие включва достъп и прихващане на информация, достъпване до информация по време на нейното предаване изразяващо се в подслушване, подправяне или прихващане.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Неправомерното придобиване, използване и разкриване на търговска тайна може да бъде осъществено не само чрез способите на копиране на документи, вещи на материален носител, но също така може да се осъществи чрез използването на нерегламентиран достъп до мрежовите и информационни системи, чрез които оторизирани да контролират търговската тайна осъществяват пренос на информация, представляваща по смисъла на закона търговска тайна. Посегателството може да се реализира посредством кибератака, при което търговската тайна да бъде придобита, използвана или нейната точна конфигурация да бъде изменена или разрушена.

Законът за защита на търговската тайна запълва празнина в законодателството ни, но за пълното осигуряване на оптимална правна среда е необходимо да се синхронизира уредбата с други правни източници, които в своята съвкупност да гарантират правата на субектите за работа в сигурна конкурентна среда.

Литература:

- [1] Владимиров, И. Търговско право, Ромина, 2003.
- [2] Бъчварова, М. Търговско и облигационно право, В. Наука и икономика, 2009. сс. 26–27.

[3] Борисов, Б. Интелектуална собственост на индустриалната фирма, УИ „Стопанство“, 2006. с. 290, с. 293.

[4] Търговски закон. Обн., ДВ, бр. 48 от 18.06.1991 г. с последни изменения и допълнения от 22.10.2019 г.

[4] Закона за достъп до обществена информация. Обн., ДВ, бр. 55 от 7 юли 2000 г. с измен. и допълнения от 26 февруари 2019 г.

[5] Закон за защита на търговската тайна. Обн., ДВ, бр. 28 от 05.04.2019 г.

[6] Закон за киберсигурност. Обн., ДВ, бр. 94 от 13.11.2018 г.

[7] Закон за защита на конкуренцията. Обн., ДВ, бр. 102 от 28.11.2008 г. с последни изменения и допълнения от 05.04.2019 г.

[8] Директива 2016/943/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 8 юни 2016 година относно защитата на неразкрити ноу-хау и търговска информация (търговски тайни) срещу тяхното незаконно придобиване, използване и разкриване, OJ L 157, 15.6.2016, р. 1–18.

[9] Закон за достъп до обществена информация. Обн., ДВ, бр. 45 от 30.04.2002 г. с последващи изменения и допълнения, последни от 26.02.2019 г. Допълнителни разпоредби &1, т. 6.

[10] Закон за далекосъобщенията. Обн., ДВ, бр. 88 от 7.10.2003 г. с изменения и допълнения последни по 21.07.2006 г.

[11] Закона за мерките срещу изпирането на пари. Обн., ДВ, бр. 27 от 27.03.2018 г. с изменения и допълнения, последни от 28.05.2019 г.

[12] Закон за вътрешния одит в публичния сектор. Обн., ДВ, бр. 27 от 31.03.2006 г. с последни изменения и допълнения ДВ, бр. 64 от 13.08.2019 г.

[13] Закон за електронните съобщения. Обн., ДВ, бр. 14 от 22.05.2007 г. с допълнения и изменения, последно от 20.09.2019 г.

[14] Решение № 304 от 12.01.2016 г. на ВАС по адм. дело № 8772/2015 г.

[15] Наредба за минималните изисквания за мрежова и информационна сигурност.

За контакти:

Доц. д-р Беанета Василева
Технически университет – Варна
E-mail: betina_law@hotmail.com;
b.vasileva@tu-varna.bg

ВЛИЯНИЯТА ВЪРХУ СКОТ ФИЦДЖЕРАЛД

Гл. ас. д-р Росен Велчев

Влиянията върху даден автор, и то представител на световната литература (изкованото от Гьоте през 1827 в разговор с Екерман понятие), излизащ извън рамките на строго националния контекст, какъвто е случаят и със Скот Фицджералд, представляват нелека задача и заслужават внимание. Въпросът е важен, многоаспектен, но не е първостепенен атестат за значимостта на творчеството на писателя. Подобен фактор възпламенява гласа на писателя (алюзия към Фокнъровия глас на поета, който не се ограничава единствено до поезията, а обхваща стойностната литература в цялост), възвисява сърцето на човека. Затова всеки уважаващ себе си хуманист, но и всеки, стремящ се да се докосне до литературата (дори и като наивен читател), трябва да познава ненадминатата Фокнърова Нобелова реч от 1950.

Именно сърцето на човека, а при Фицджералд познатата от 1934 и изложена до Едмънд Уилсън „Човешка Идея“, е отглас от многопластови фактори, които намират пристан в американската литература чрез различни влияния – подозирани или не, подвластни или не на една хилядолетна верига или на духа на времето, като общочовешкото продължава да носи ползи на литературата, в частност на американската. Затова след Фицджералд и Фокнър през 1962 Стайнбек в сходен дух ще ни даде своята безпогрешна позиция: „Литературата има мисията да „изрази и възпее величието на човешкото сърце и човешкия дух, смелостта на човека, изправен пред превратностите на живота...“ [1].

Такава, разбира се, е ролята на литературата въобще. Конкретно по отношение на Скот Фицджералд това добива израз посредством тази „Човешка Идея“ – чрез кордиалното, чрез любовта като сила, видима и във „Великия Гетсби“, и в „Нежна е нощта“, и в другите романи и в голяма част от значимите разкази на писателя, като съставя опората на творчеството на писателя. Тя дава надеждата, че *нарцисите няма да повяхват* [2], нито че жестокият свят на материалните стремления, описан от Фицджералд, може да надделее над сърцето на Гетсби. Така е, защото пътят към тази идея е нелек, изпълнен с „върховното страдание“ и „върховното

Influences on Scott Fitzgerald: The paper addresses the issue of the different types of influences on Scott Fitzgerald, focusing on this notion in its various perspectives, with Eco's triangle of influence being the major focus.

The study augments and enriches the triangle by transforming it into the quadrilateral A B C Y (where Y (from yearning) stands for an entry into the world literary treasure house (at times irrespective of the previous links in the triangle).

In terms of specific instances of influences, Fitzgerald has been positioned and juxtaposed with authors such as Keats, Conrad, Cather, Flaubert, Hemingway, Melville, Edmund Wilson, etc. in order to determine the degree or magnitude of any influence exerted on the writer (or, on the other hand, with others to dismiss unpersuasive or even nonsensical influences or literary parallels). The analysis, though, pays special attention to Fitzgerald's unique creative talent that far outstrips influences and deserves a place among the masters of American and world literature.

щастие“, „отредени само за силните“ – героите-носители на териториите на сърцата в творчеството на Фицджералд.

Разбира се, един от тях е Гетсби. И в американската литература той има запазено място не само с цялостната си литературна битност, но дори и единствено с паметните си думи: „Никакъв огън, никаква сила не може да унищожи онова, което човек скътва в бленуващото си сърце“ [3]. Забележете, че се касае за *бленуващо сърце* през двадесетте години на двадесети век, когато се срещаме с произведения като „Пустата земя“, в които символността на упадъка е болезнено видима! А преди него следва да открием една „забележителна жена“, един „ангел“ [4] като Роксана Къртън. В нейната литературна битност любовта, предаността, саможертвата определят не просто изключителността на персонажа, но и дълбочината на романтичното като най-съществена проява на Фицджералдовото кредо – Човешката Идея, като изразител на човешкото състояние, на

човешката участ в литературния свят на Скот Фицджералд, но и на същността на романа и краткия разказ, както и на цялостното творчество на писателя.

Значим литературен факт е, че става дума именно за изключителност на персонажите в творчеството на Скот Фицджералд, като еталон на художествената идея на писателя, като нейна централна характеристика, и то в период на настъпваща дегероизация, присъща на направиленето на модернизма. Интересно е, че още през 1925 – годината, през която е публикуван „Великият Гетсби“, – Едуин Кларк обосновава пише: „Състоянието на Гетсби, бизнесът му, дори неговите връзки с фигури от подземния свят остават мъгляви генерализации. Той е богат, силен човек, който знае как да постигне своето. Той няма приятели, само бизнес партньори... Но силната му любов (любовта му към Дейзи Бюканан), усилията му да възроди романтиката от миналото, ето за това романът експлицитно ни дава информация. Тази изпълнена с търпение романтична надежда, въпреки съществуващите условности, символизира Гетсби“ [5].

Това по същество романтично светоусещане е дефинирано така: „Фицджералд вероятно е последният забележителен писател, утвърждаващ романтичното светоусещане..., вплетено в себе си личната амбиция и героизма, както и живота, отдаден на или пожертван за определен човешки идеал“ [6]. То е внушително на фона на един явен антагонист на Гетсби, също характерен за епохата на двадесетте години на XX век в Америка и за световната литература изобщо, едно от олицетворенията на дегероизирания персонаж – „Солидният гражданин“ Бабит: „За Джордж Ф. Бабит, както за повечето заможни зенитски граждани, колата му беше неговата поезия и трагедия, любов и героизъм“. Видна е дегероизацията на Бабит, осланящ се на любов не към други човешки същества, а към бездушни приспособления, към празните му божества – „Модерните приспособления“, както и неговите „Механична работа в бюрото, енергично продаване на зле построени къщи. Механична религия – суха, бездушна, отдалечена от истинския живот на улиците, нечовешки-почтена... Механична игра на голф, механични приеми и карета за бридж, механични разговори...“ [7]!

Когато се касае за „велик“ персонаж като Гетсби, то следва да се има предвид, че „Гетсби е велик, защото дори в Лонг Айленд той е същият Гетсби от Луизвил. Това не се променя в течение на романа история, но и – нека отбележим – той намира смъртта си именно в големия американски град (Ню Йорк), не в Луизвил – романтичния американски

град, пълен антипод на Зенит. Романтичната Дейзи Фей обаче отстъпва, под напора на един безскрупулен богат расист, на материално завладяната Дейзи Бюканан. Гетсби не е предполагал, че Дейзи от Ню Йорк вече няма да е Дейзи от Луизвил, че снобизмът на света може да надделее над нея. Това е вододелна промяна в идентичността ѝ. Дълбоко в себе си Гетсби обаче знае, че даже богатата Дейзи Бюканан има същия глас и сърце, заради които си заслужава да умре. И той умира, разбирайки, че веществеността на снобизма е заслепила гласа на сърцето ѝ“ [8].

Тук се срещат множество елементи, които следва да бъдат анализирани. От една страна, е налице върнатата постановка на Т. С. Елиът, че литературата не е съвкупност от творби на отделни личности, а „органическо единство“ [9]. От друга, е влиянието, което подозираме в гореспонатото романтично светоусещане сред „долината от пепел“, характерна за света на модерна Америка от двадесетте години на XX век, както и когато се срещаме със значими произведения като Елиътвата „Пустата земя“. Като техен антидот Фицджералд се уповава на романтик като Кийтс и неговата *светост на сърцата*! Срещаме се с уникалност на дарованието на Фицджералд, дори и повлияна от поет-романтик от началото на XIX век. Също така обаче Кундера с право отбелязва, че „Духът на романа е дух на комплексност. Всеки роман казва на читателя: „Нещата са по-сложни, отколкото си мислиш...“ [10].

Тоест, дори и да приемем върнатата теза на Умберто Еко, че „най-важното нещо е книгите да разговарят помежду си“ [11], без значение дали приемаме това като отглас от Бахтиновия диалогичен характер на текстовете [12] или не, дори и да говорим за „неудържимата притегателна сила“ на Достоевски като обект на възхищение от страна на Фицджералд [13], както и на които и да е други писатели, не можем да пренебрегнем духа на комплексност на самия роман, защото в която и да е тема, мотив, светоусещане, символ (дори и появата на славея на моравата в къщата на Дейзи като алюзия към „Ода за славея“ (в първата глава на „Великият Гетсби“) са налице доразвити, доусъвършенствани, изменени литературните устои на Скот Фицджералд.

Това се подкрепя от набора от специфичности, като романът обладава (но не се ограничава до) следните принципи: 1. *романът не е просто лингвистично явление, а вселена, повествованието е космологична работа* (Еко); 2. психологическият свят на творбата; 3. сътвореното от писателя време; 4. *вътрешният свят на художествената творба* (Лихачов); 5. богатата символика; 6. мета-

форичността; 7. близостта до музиката (Борхес); 8. безкрайните пейзажи на душата (Мелвил); 9. мръсният прах, който се носи около мечтите ни (Фицджералд); 10. силата на написаната дума (Конрад); 11. богатото изображение на чувствата, събитията, страстите в личния и обществен живот на хората (Белински); 12. духът на приемственост (Кундера); 13. сложната и пълнокръвна сюжетно-композиционна структура (напр. Фокнър); 14. необикновените способности на романа, *успяващ да се изкубне от сковаващите го постановки: да ни запознае с мислите на героя, докато романът виртуозно отбягва правилата*, подсказвайки, че не е редно да се задоволяваме със спектакъла на живота, когато зрелището е ужасно, докато същевременно повдига далеч по-мъчителен проблем – *съществуваме ли, ако отказваме да се обвързваме с другите* (Уд) и пр. Тоест, всичко това, което единствено романът може да открие – 15. конкретното битие на човека (Брох).

Но дори и повечето от тези елементи да са налице, това не е задължителен знак относно изкуството на романа, нито създава вселената, която носи всеки голям роман. Трябва да бъде изпълнено и друго условие (т.е., петнадесет плюс един) – едно съществено романово качество, изведено от Кундера: „изключителната му интеграционна способност... да интегрира и поезията, и философията, без да загуби нищо от своята идентичност, характеризираща се именно... с тенденцията да обхваща други жанрове, да поглъща философското и научно знание“ [14].

Възниква обаче въпросът дали не се касае за интертекстуалност, за влияние или за уникалност на творческото дарование.

Едно от обясненията на „концепцията за влиянието“ е, че тя „привилегирова един по-ранен текст (или творец) спрямо по-късен такъв, като първият текст играе ролята на източник за втория“ [15]. Тази рудиментарна идея, неотразяваща и тригълника на влиянията на Умберто Еко, дори и да описва верни общи постановки, не дава точна картина. Защото всеки голям автор, дори повлиян от друг(и), предхождащи го писатели, дори при органическо единство, *представява творческа индивидуалност*. Следите от влиянието могат да бъдат налице, но те могат и да бъдат преодолені, надмогнати, усъвършенствани от собствения талант, многоаспектност, дълбочина, които се родят със същата тази творческа индивидуалност. Следователно не става дума за елементарна имитативност, а за известна, сякаш отпечатала се прилика, и то често не в цялост (което би лишило от оригиналност писателя, върху когото считаме, че е упражнено влияние), а

в отделни литературни форми или пък в по-голяма степен – в определени страни от творчеството на писателя. Затова например „несравнимият еликсир на очарованието“, гласът на любимата жена, който е „безсмъртна песен“, „защото мечтите не можеха да го надхвърлят“ (далеч по-силни гласове от появата на славея), това, че е „син на Бога“ [16], не могат да бъдат отдадени на друго, освен на писателския гений на Фицджералд, който е първостепенен (пък бил той и на фона на едно романтично светоусещане – безспорно важно, но второстепенно спрямо творческата индивидуалност).

Фактът, от друга страна, че разглеждаме горните важни характеристики на романа, не пречи да отпразним поглед към това дали е налице интертекстуалност (термин, въведен от Юлия Кръстева в края на шестдесетте години на XX век, който де факто е развитие на идеите на Бахтин от 1929 в „Проблеми на поетиката на Достоевски“). Такава тук липсва, тъй като дефиницията на интертекстуалността, дадена от Кръстева, гласи: „текстово взаимодействие, което става във вътрешността на един текст“, позволяващо да се уловят „различните секвенции (или кодове) на определена текстова структура като такава от трансформи на секвенциите (кодовете), взети от други текстове“ [17], но и „всеки текст е построен като мозайка от цитати, всеки текст е поглъщането и трансформацията на друг текст“ [18].

Разбира се, на първо място в творчеството на Фицджералд не са налице подобни секвенции, нито има мозайка от цитати или поглъщането и трансформацията на друг текст. Също така съществува и друга пречка за „интригите на интертекстуалността“, „необятната територия на интертекстуалността“, „големия интертекстуален кръг“, завъртане на „колелата на интертекстуалността“ (по сполучливите определения на Еко [19]), защото за нея можем да говорим само, ако е изпълнено едно важно условие: да има „хоризонтален свръхсмисъл“, „подобен на лабиринт“ [20].

Така че дори и на ниво теория е прав Кундера, защото нито Кийтс, нито Конрад, нито Флобер са *погълнати* или *трансформирани* в творчеството на Фицджералд, няма „хоризонтален свръхсмисъл“, „подобен на лабиринт“, а освен това големият интертекстуален кръг може да провокира интертекстуалност дори и при най-мъглявите случаи: „при структурен подход, сегмент от сюжета, литературен образ, черта от характера, наративен елемент, стилистичен шрих, клише“ [21], което би ни направило не само наивни читатели, но и наивни изследвачи.

В тази връзка следва обаче също да маркираме, че днешният водопад от статии и студии, насочен

преимуществено към детайла, към прекалено тесните рамки на част(ици) от едно произведение, към второстепенен мотив, към непоправдоподобни паралели, към несъстоятелни интерпретации и пр. (от което се правят и необосновани, широки обобщения, неподлатени именно с кредото на писателя, обект на това, което ни е познато от Борхес като „разсеян прочит с частични вниманиа“, т.е. към т. нар. *техничарства* (сравненията, акустиката, пунктуацията, синтаксиса), вместо да се оправи взор към основното: „към самата убедителност или самата емоция“ [22]), скъсяват хоризонта на Фицджералд, а оттам замъгляват картината на литературната истина, намерила място в текста. Затова вниманието към детайла е колкото съществен процес, толкова е и обект на самоцелни търсения, ако не се изразява и дори свежда до търсене на това внимание в полето на смислена литературно-критическа дейност, която да демонстрира същественото в творбите: *уникалната творческа роля на писателя да разкрива човешката участ. Тази роля надхвърля въпроса за влиянията, колкото и специфични да са те, защото влиянията не носят заряда на високото стъпало на уникалността*. Нека отново се позовем на тази уникалност, защото тя е отражение на стремежа романистите „... не толкова да пресъздадат човешки типове, колкото да ни подтикнат към размисъл за човешката участ...“ [23].

Всичко това е доказателство за първостепенността на издигането на човешкото, на конкретното битие на човека (в смисъла, придаден му от Херман Брох) до висоти (и то тези, като гореочертаните за прозата, обемащи изключителна интеграционна способност... без при това същата да се лиши от идентичността си), заемащи място над въпроса за влиянията (едно опасно понятие по думите на Еко (особено при неразграничаването му с други понятия), който въпрос сам по себе си не представлява конкретна литературна реалност, но може да бъде вплетен като фактор за формиране на различни елементи от творчеството на писателя.

На такива елементи обръща внимание Шрьодер, като представя три типа влияния: „1. ... писателят може да бъде повлиян от философски, психологически, социологически или научни идеи от индивидуални мислители или произведенията им; 2. ... влиянието може да се състои от формални, стилистични, структурни или композиционни принципи...; 3. ... влиянията включват само онези явления, които по някакъв начин са ръководели процеса по създаване на текста, т.е. писателския процес“ [24]. Слабост на тези три типа е, че те са твърде общи, недетайлни, както и че предпоставят (особено третият тип)

неналичието на уникалното творческо дарование, залегнало в горните шестнадесет принципа, а на ръководна роля, която диктува на повлияното произведение или автор.

Считам, че най-издържан е вече споменатият триъгълник на Умберто Еко, защото той дава най-правдива оценка на въпроса за влиянията по този важен за литературната наука проблем. Той се състои в това, че понятието влияние е „важно за критиката, за историята на литературата... И е понятие опасно... Когато се говори за отношенията на влияние между двама автори А и В, може да се окажем в две категории: (1) А и В са писали през един и същи период. (2) А предхожда хронологически В..., поради което дискусията засяга само влиянието на А върху В.

И въпреки всичко не можем да говорим за понятието влияние в литературата, философията и дори в научните изследвания, ако не сложим на върха на триъгълника един Х. Можем ли да наречем този Х, верига на предходните влияния? За да сме последователни..., ще го наречем вселена на енциклопедията.

Връзката между А и В може да се осъществи по различни начини: (1) В намира нещо в творчеството на А и не знае, че зад него стои Х; (2) В намира нещо в творчеството на А и посредством творчеството на А се връща към Х; (3) В се позовава на Х и чак след това забелязва, че Х е творчеството на А.“

Еко отбелязва и друг ключов фактор, имащ значение към триъгълника: „Всъщност диаграмата не е толкова проста, понеже освен А, В и понякога хилядолетната верига, представлявана от Х, съществува и духът на времето, *Zeitgeist*. На него не бива да се гледа като на метафизично или метаисторическо понятие; смятам, че той може да се разреши в поредица от реципрочни влияния, но това, което го прави изключителен, е, че може да въздейства дори върху ума на дете“ [25].

Конкретно за влиянието на Конрад върху Фицджералд, без същото да се абсолютизира, трябва да се каже, че то спада не към „неподозирани влияния“ [26], а към приложената схема, като номер (2) във връзка с отношенията на влияние между двамата автори (т.е. А е Конрад, а В – Фицджералд); по отношение на осъществената връзка между А и В примери (1) и (2) са както възможни, така и изпълняват и условията за вписване във веригата на предходните влияния. Такова предходно влияние

при Фицджералд е Кийтс, защото Конрадовото човешко сърце, побиращо целия свят, е видимо в по-ранните и дори по-силни Кийтсови свещени сърдечни чувства. Дали ще ги определим като вселена на енциклопедията или като духа на времето, то със сигурност те са еталон за осветляване на главните аспекти на човешката участ – всеки във своето време. Но, като допълнение към триъгълника (*което всъщност го променя*), тук дефинирам нов елемент – вписването *Y*, произхождащо от *yearning* (силно желание, копнеж). Тоест, налице е четириъгълник, където *Y* е именно горното вписване в световната литературна съкровищница (дори без значение от предходните връзки в триъгълника), като четириъгълникът е със страни:

X
A B
Y

От друга страна, трябва да се отбележи, че Конрад „подготвя пътя за идването на Ф. Скот Фицджералд, Уилям Фокнър, Вирджиния Улф...“ [27]. Това обаче не означава, че в творчеството си Фицджералд не се стреми да даде собствен поглед върху литературата, че той не се стреми да надхвърли приноса на Конрад в литературата, което е видно от цялостната дейност на Фицджералд като писател, от създадените от него шедеври.

Трябва също да изтъкнем, че влиянията в литературата не трябва да бъдат абсолютизирани, нито разглеждани самостоятелно, тъй като са налице и по-съществени, по-мощни реалности. Касае се за понятия, които често или не се познават, или са прекалено сложни за разглеждане, или се negliжират по причини, излизащи извън границите на литературната аналитичност и многопластовост, и то за сметка на „влияния“, които са откровен нонсенс. От една страна, следва да се напомни за Кундеровата трактовка: „Всяко произведение е отговор на предишни произведения, всяко произведение съдържа целия предишен опит на романа“ [28], т.е. релевира се гореспоменатият дух на приемственост. Това е една допълнителна реалия, която не е задължително аналогична на влиянията, като е значително по-състоятелна от интертекстуалността, както и от хипертекстуалността на Жерар Женет [29], така и от екзотичната теория на Баксандол за влиянието и вдъхновението [30].

Затова не следва творчеството на писателя да се свежда до влияния, били те и силни, и наглед безспорни, като тези на Джоузеф Конрад или Джон Кийтс. Тук обикновено се цитира и самият Фицджералд, който признава, че в съвършенството на романтичния стих на Кийтс се крие любовта му към

поезията. Така „Ода на гръцката ваза“ е невероятно красива, всяка сричка тежи на мястото си, както всяка нота от Бетховеновата Девета симфония... Тя е това, което е, тъй като в даден момент от историята един изключителен гений е спрял за малко и я е докоснал... Същото е и с „Ода на славея“, която не мога да чета, без да се просълзя...“ [31].

Това литературно просълзяване е отглас от величината на отношението на Фицджералд спрямо покойния поет-романтик, издаващо органическото единство на литературата, допълващо уникалната творческа роля на писателя да разкрива човешката участ на фона на преждеспоменатата способност на романа – да интегрира поезията, както и философията, без да загуби и частица от своята идентичност, като добави и четвъртия елемент *Y* и превърне триъгълника на Еко в новедефинирания четириъгълник.

Можем също така да споменем и влиянията на Т. С. Елиът (сходствата в определени параметри между „Пустата земя“ и „Великият Гетсби“) или Едмънд Уилсън, като в този случай трябва да се разграничи влияние с взаимодействие (или взаимно повлияване) като това с Уилсън, но и някой очевиден различия във възприятието на американската действителност.

Но не трябва да пренебрегваме факта, че влияния може да се търсят и от страна на Уила Катър (осезаеми са влиянията от романите ѝ *Alexander's Bridge*, *My Antonia*, *A Lost Lady* и дори *O Pioneers!*, и то в разностранни литературни аспекти), както и от Рупърт Брук, от Менкен, от Ринг Ларднър, от споменатия Едмънд Уилсън, от Хемингуей, от други американски автори (в това число и от Марк Твен [32]), както и от разнородни други фигури (напр. от литературни критици и биографи като Ван Вик Брукс, философи като Освалд Шпенглер с възможните сходства между „Залезът на Запада“ и Фицджералдовия „Великият Гетсби“) и пр. [33].

Редно е да подчертаем, че по-значим като влияние, но и като почти непосредствено сходство в литературен план спрямо „Великият Гетсби“, е първият роман на Катър *Alexander's Bridge* (1912). Защото, освен всичко друго, персонажът на Катър Бартли Алегзандър е със същото *бленуващо сърце* като на Гетсби (проникновено преведено по този начин от Нели Доспевска). В оригинала на романа на Катър това е възпроизведено като 'his burning heart' (!) [34], докато във „Великият Гетсби“, глава пета, то е: ('No amount of fire or freshness can challenge what a man can store up in his ghostly heart') [35]. Същото се отнася и за зелената светлина ('the green light' и при двамата автори). При Катър (на стр. 39-40), а при Фицджералд (в края на първата и последната

глава), акцентът е върху копнежа, мечтата да се възкреси и запази любовта. У Гетсби силата на любовта е значително по-наситена, по-плътна; тя се е „простряла... отвъд всичко“ [36]. Също така трябва да се има предвид и фактът, че въпреки всичко Бартли не обема романтичността, позната ни от Гетсби. Един от критиците на Катър го определя като олицетворение на прагматичност, дори на вътрешна примитивност – виждане, което не бива да се възприема безкритично [37]. В по-старо изследване [38] се съзира прилики в заключителните епизоди от романовите истории на „Великият Гетсби“ и *My Antonia* (както и някои сходства между разказвачите в романите – Ник Карауей и Джим Бърдън), но все пак при литературния анализ следва да се придържа към границите на интерпретацията, заложи в теорията на литературата от Умберто Еко. Затова Берман предпазливо подхожда към евентуално влияние на друг роман на Катър *O Pioneers!* (1913) по отношение на „Великият Гетсби“ [39].

Така обаче бихме пропуснали някое влияние, върху което непременно ще се фокусират изследователи с неустойим плам, но често с малко аргументи. Пример за последното е проучване, според което по необоснован начин се търсят паралели (понятието влияние не е наивно и изисква дефинитивно очертаване, а не спекулации) между Фицджералд и Дикенс например. А търсенето на паралели не означава създаване на влияние, извличане на неизменна (не) подозирана свързаност. Все пак влиянията следва да са мотивирани с литературна конкретика, дори когато са неподозирани, без обаче да се стига до абсурдни сравнения, като това, „провиждащо“ някаква връзка между Хийтклиф от „Брулени хълмове“ и други подобни [40]. Напротив, трябва да обърнем внимание на анализи като тези, даващи солидни аргументи в посока на взаимовръзките между Фицджералд, Хемингуей и Фокнър например или в изследването, надхвърлящо 270 страници, за влиянието на Конрад върху Фицджералд [41].

Всичко това означава, че споменатото бленуващо сърце е квинтесенцията на гласа на писателя. То е уникално за Фицджералд, представя го като автор със завидни литературни качества, със заложби, непознати за времето си, но има и дух на времето у определени проникновени писатели, както и четвърти елемент, който обозначихме като *yearning* (Y). Дори и наглед второстепенни, влиянията трябва да бъде проследени, защото те за пореден път разкриват факта, че „Човек не е Остров, вътре в себе си затворен; Човекът има връзка с Континента, той е част от всичко друго...“ [42] Но фактът, че човек не е остров, само по себе си не разкрива разликата

между влиянията и духа на приемственост. Както и в медицината, и тук трябва да се постави диференциална диагноза на проблем, криещ множество неизвестни и предполагащи прецизност в преценката.

В глава, озаглавена „Неизкоренимата грешка“, част трета от „Завесата“ (онази разкъсана от Дон Кихот въздушна завеса), Кундера със зрелостта на литературния си анализ подчертава, че грешката на Сартр, прикрита под мантията на убедителния му двоен статут на философ и писател, гастролира безкритично и днес. Тази „грешка на грешките“ се състои във факта да мислиш, че отношението между философията и литературата е еднопосочно, че „професионалистите на повествованието“, доколкото са принудени да имат идеи, могат единствено да ги заимстват от „професионалистите на мисълта“. Само че завоят, който дискретно отклонява романа от *психологическата омая* (от изследването на характерите) и го ориентира към *екзистенциалния* анализ (към анализа на ситуациите, които осветляват главните аспекти на човешката участ), се извършва двайсет или трийсет години преди екзистенциализмът да завладее Европа; и е вдъхновен не от философите, а от еволюционната логика на самото изкуство на романа [43].

Тази вярна констатация относно „екзистенциалния анализ“ води началото си от Филдинг и знаменития му роман „Том Джоунс“. В своеобразната Филдингова теория на романа писателят изтъква, че „Храната, която тук предлагаме на нашия читател, е ни повече, ни по-малко *човешката природа*“.

Мащабността на подобна цел изглежда като изследване на необятността на търсенето на *всеки* детайл от картината на човека и неговата природа. Цел, сякаш непосилна за времето си (1749), но прекрасно изпълнена с „бързото и проникателно проникване в истинската същност на обектите на нашето съзерцание“ [44].

Впоследствие огромна е стъпката за продължаване и вникване в човешката природа и нейните истински същности – приносът на Флобер. Нека припомним: „Флобер, в когото вярвахме и когото обичахме безусловно – тежък, изваян от камък, както подобава на идол“ [45]. Този идол или автор, повлиял на американските писатели, съблюдава съществения принцип: „Винаги съм се мъчил да стигна до душата на нещата...“ [46]. Кундера счита, че тази душа е във „въпроса за същността на романа“. А същността, ключова и за Фицджералд, отеква и във факта, че романът не може да бъде разглеждан повърхностно и едностранчиво.

Романът, както правилно отбелязва Еко, „не е просто лингвистично явление... В повествова-

телните жанрове [за разлика от поезията] имаме обратна ситуация: там авторът гради *вселена*, в нея се разиграват събития и тези неща диктуват ритъма, стила, дори избора на думи... Повествованието е преди всичко космологична работа. За да разкажеш нещо, започваш като един вид демиург, който създава свят...“ [47].

Тази убедителна трактовка на Еко развенчава необоснованите (езиковедски) замъглявания на романа (а и на прозата в цялост), които предпоставят езика и считат, че той е главното в една творба, без да си дават сметка, че на първо място действително е изтъкнатата литературна вселена, обуславяща, а и „диктуваща“ изградената вселена. Именно в такъв смисъл е и Конрадовата *сила на написаната дума*, защото тя не е езиково възвеличаване, а литературна реалност, с чиято притегателна сила докосващият се до творчеството на писателя има възможността да осмисли литературната творба.

Конрад – в тази линия на висока литературна значимост – достига до висоти, които с литературната си философия могат да служат за опора на всеки следващ автор. Те повлияват и на Фицджералд, и това допълва споменатата сила на написаната дума. Тази философия задълбочава влиянието си върху неговата Човешка Идея, защото в нея централно място заема любовта. Такъв е и големият пример, даден в творчеството на Джоузеф Конрад. Пример, отражения от който можем да срещнем във всеки роман или значим разказ на Фицджералд: „Човешкото сърце може да побере целия свят. Не му липсва храброст да носи товар – но отде ще се намери мъжество да отхвърли този товар?“ [48].

Човешкото сърце, което е перманентна, устойчива тема, обобщаваща величието на творчеството на Скот Фицджералд, е и венец на художествената му идея – неговата Човешка Идея. Тази идея е и отглас от Конрадовото „човешко сърце“, Кийтсовата „светост на чувствата на сърцето“, Флоберовата „душа на нещата“ и пр., които са силно застъпени. Това е отглас – бил той определян като неподозирани или търсени влияния, като част от триъгълника на Умберто Еко, разглеждащ влиянията (това опасно по думите му понятие) от автори, които са повлияли на Фицджералд в дооформянето на таланта му, без да го заличат, допълнили са индивидуалността му, без да я надхвърлят (дори и при наличието на т.нар. от Еко верига на предходните влияния или въпреки нея, когато повлиялият писател намира нещо в творчеството на повлиялия го автор, като чрез него се връща към веригата на влиянията). Така влиянията – без да се отричат, нито да се преекспонират, потвърждават словата на Джон Дън, че „Човекът

не е Остров, вътре в себе си затворен; Човекът има връзка с Континента, той е част от всичко друго.“

Със значимостта на творчеството си Фицджералд доказва, че е част и от американската, и от световната литература, че е част от континента на литературата, на нейния неизтощим глас, на нейните неповяхващи нарциси, на нейното бленуващо сърце, като е запазил онова, което Т. С. Елиът нарича традиция, която не е съпяло подражателство на предходните достижения, а е „въпрос с много по-широко значение. Тя не се онаследява, тя се постига с усилен труд. На първо място тя изисква от нас да притежаваме историческо чувство... Историческото чувство, което е чувство за вечното или чувство за преходното, както и чувство за двете заедно... Едновременно с това историческото чувство кара писателя най-остро да усеща своето място във времето и в собствената си съвременност. Никой поет, никой творец от кое да е изкуство, сам, откъснат, няма стойност. Неговата значимост, неговата величина се определя от величината на отношението му към покойните поети и творци. Не бива да го оценявате самостоятелно, трябва да го поставите – за контраст и за сравнение – сред мъртвите“ [49].

Именно в такъв ракурс влиянията върху писателя, а тук конкретно върху Скот Фицджералд, намират обосновка – те са налице, като не заличават творческата му индивидуалност, а я допълват, като това допълване се съизмерва със стойността към упражняващите влияние писатели (но и спрямо тези от собствената му съвременност), като величината на Фицджералд в действителност се определя от величината на отношението му към покойните поети и творци, а от съвременна гледна точка и спрямо мястото му в съкровищницата на световната литература.

Така е налице още един елемент, стоящ над влиянията в литературата, а именно вече изложената първостепенна, стояща над влиянията литературна индивидуалност на писателя. По отношение на саможертвата на героя у Скот Фицджералд (бил той Гетби, Дик Дайвър, Роксана и пр.), следва да се спомене, че тя не е изолирано явление в американската литература от XX век. Сходен мотив е изведен както в Хемингуевите „Сбогом на оръжията“: „Когато човек обича, иска да направи нещо за този, когото обича. Исква да се пожертва, иска да му служи“ [50], така и в „За кого бие камбаната“: „Това, което имаш с Мария, независимо дали ще продължи само ден и половина още или много, много години, през целия ти живот, е най-важното нещо, което може да се случи на едно човешко същество. Винаги ще има хора, които казват, че то не съществува, защото не

могат да го имат. Но аз ти казвам, че съществува, че ти го имаш и си щастлив, че си го познал, дори ако умреш утре“ [51].

И въпреки, че има отлики в романите „Великият Гетсби“ и Хемингуея „Сбогом на оръжията“, че у Фицджералд саможертвата не е същински трагичен акт, а символ, дълбочинен завършек на отдадеността на романтичното светоусещане (Трилинг е прав, че правилното определение е *героичен*) към гласа на сърцето, вслушан в гласа на безсмъртната песен на любовта, това, което ни изпълва с надежда е, че тази литература се занимава именно с мащабни, общочовешки теми – като тази за саможертвената любов. Тя не се задоволява с Флоберовия Фредерик и далеч по слабите по интензитет и художествена сила негови, често суетни, мечти спрямо Мари Арну, където главният персонаж объркано, противоречиво се задоволява едновременно с превъзнасяне на любимата си „вън от човешките отношения“, докато тя едновременно е „повече от слънце“, но и „печална сладост“, и „сънливо очарование“, и „раят, приел човешки образ“, докато героят е измъчван както от „жажда за жени, за лукс и за всичко това, което съставлява парижкият живот“, така се чувства и „по-нищожен на земята, отколкото копринените конци под ножиците ѝ, така и от желание „да се срещне с нея отново и в края на краищата щеше да ѝ стане любовник“, *което обаче никога не е било част от ценностната романтика на Гетсби*. Нещо повече: Фредерик е пълен антипод на Гетсби, тъй като дори и да мечтае за Мари, той едновременно има още две любовници – Розанет и г-жа Дамбрюз, а от Розанет дори има дете, за което изобщо не се грижи. А когато детето му умира, Фредерик се оказва напълно безчувствен и безсърдечен. Това е фалшиво и човеконенавистно възпитание на чувствата, което надхвърля дори желанието му да „притежава богата жена“ (Дамбрюз), както и празният му живот да бъде „изпълнен със сладости“ [52]. Нека също така отбележим, че при Фредерик е налице и „атрофия на чувствата“, опирайки се на която той перманентно лъже както различните си любовници, така и себе си. А претекстът за това е някакво смътно, повърхностно чувство към омъжената Мари, което едва ли може да се определи като любов, а по-скоро като желание за притежание и/или за удоволствие. Затова в „мислите му имаше винаги една трета. Невъзможността да я притежава беше оправдание за всичките му вероломства, които изостряха удоволствието, внасяйки разнообразие в него“. Дори и тези мисли да са, че Мари е „същността на сърцето му, смисълът на живота му“, това е празна илюзия, която прави живота на Фредерик безсъдържателен.

Това е особено видно както на фона на семейството, което Мари Арну има (с всичките му слабости), така и е и особено контрастно, когато Фредерик проявява безчовечност, докато е „неподвижно в другия фотьойл и мислеше за госпожа Арну“, вместо за сина си [53].

За нас обаче остава важно, че така познаваме красотата в художествения свят на произведенията на Фицджералд, която те не са загубили и днес. Нещо повече – творбите му стават все по-търсени и анализирани, защото стойността на творчеството на писателя (тема, по-значима от влиянията) не е мимолетна, а непреходна. Тази непреходност се базира и на обстоятелството, че главните му герои никога не умират.

Те винаги остават господари на делата си, а когато, като Гетсби, физически ни напуснат, жертвайки се в името на любовта, те стават дори по-живи от живите. В това се крие и същината на изключителността на Фицджералдовите персонажи, а не в (не)подозиранията или твърде често измислени влияния, като това например между Дейзи Бюканан от „Великият Гетсби“ и „Красивата дама без милост“ [54] на Джон Кийтс (или странни паралели като тези между мащабността и дълбочината на Гетсби и фигурата на ялтенско-московския донжуан Гуров от разказа „Дамата с кученцето“ на Чехов, който бил „ярък, богат и пълнокръвен като Гетсби“ (!) [55], вместо да се запише достоверното, че нерешителният Гуров е типаж, сходен с Флоберовия Фредерик), и то особено, когато не се отдава значение на кардиналното – фактът, че най-силното произведение на Фицджералд „има прецизността и великолепието на лирична поема“ [56], на пример за подражание на другите писатели и произведения със своето неподражаемо творческо дарование. Затова и всеки може да се опитва да се съизмерва с него, да му пришива какви ли не паралели, алюзии, произволни прилики, без дори да се замисли за *многопластовия дискурс* на литературното произведение, познато ни от всеки роман и значим разказ на Скот Фицджералд.

Литература

1. Стайнбек Дж. Реч при получаване на Нобеловата награда за литература, 10.12.1962 г. Интернет ресурс: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1962/steinbeck-speech_en.html.
2. Вж. Фицджералд, Ф. С. 1986, Нежна е нощта. Том III, с. 41
3. Фицджералд, Ф. С. Великият Гетсби. Народна култура, С., 1966, с. 83
4. Фицджералд, Ф. С. „Трохите на щастието“. – В: Трохите на щастието: Разкази. Профиздат, С., 1973, с. 114

5. Clarke, E. "Scott Fitzgerald Looks Into Middle Age". *New York Times Book Review*, 19 April 1925, p. 9
6. Trilling, L. *The Liberal Imagination: Essays on Literature and Society*. New York Review of Books, 2008, p. 249
7. Луис, С. Бабит. Профиздат, С., 1982, с. 35, 15, 250
8. Велчев, Р. Гетсби и Бабит: измерения на различието. – В: Научни трудове, РУ „Ангел Кънчев“, Р., 2014, том 53, серия 11, с. 65
9. Елиът, Т. С. „Функцията на критиката“. – В: Т. С. Елиът. Традиция и индивидуален талант. Георги Бакалов, В., 1980, с. 45
10. Кундера, М. Изкуството на романа. Колибри, С., 2007, с. 27
11. Еко, У. За литературата. Бард, С., 2014, с. 103
12. Вж. Бахтин, М. Проблемы поэтики Достоевского. Л., 1929, както и Harder, H. „A few introductory remarks on Bakhtin and Intertextuality“. Интернет ресурс: https://www.scm.uni-halle.de/_reporting_list/study_days/sektion1/2303855_2303900/
13. Фицджералд, Ф. С. Писмо до Ърнест Хемингуей от 08.11.1940 г. Том III, Народна култура, С., 1986, с. 515
14. Кундера, М. Цит. съч., с. 71–72
15. Landwehr, M. „Literature and the Visual Arts: Questions of Influence and Intertextuality“. In: *College Literature*, Vol. 29, No. 3, 2002, p. 2
16. Фицджералд, Ф. С. Великият Гетсби. Народна култура, С., 1966, с. 95, 83, 85
17. Kristeva, J. *Théorie d'ensemble*, coll. Tel Quel, Paris, 1968, p. 298-317
18. Kristeva, J. *Σημειωτική. Recherches pour une sémanalyse*. Paris, 1969, p. 85
19. Еко, У. Цит. съч., с. 113, 110, 114
20. Еко, У. Пак там, с. 188
21. Virágos, V. „The Hazards of Interpretive Overkill: the Myths of Gatsby“. *Hungarian Studies in English*, Vol. 22, 1991, p. 52
22. Борхес, Х. Л. История на вечността. Парадокс, С., 1994, с. 12
23. Боадьофр, П. дьо. Цитиран в: Д. Киш. Homo Poeticus. Факел експрес, С., 2014, с. 105
24. Musarra-Schroeder, U. „Influence vs. Intertextuality“. In: H. Hendrix et al. (ed.). *The Search for a New Alphabet: Literary Studies in a Changing World*, John Benjamins Publishing Co., p. 170
25. Еко, У. Цит. съч., с. 100–101
26. Пак там, с. 106
27. DiSanto, M. J. *Under Conrad's Eyes: The Novel as Criticism*. McGill-Queen's University Press, 2009, p. 12
28. Кундера, М. Цит. съч., с. 27
29. Вж. Genette, G. *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. University of Nebraska Press, p. 5
относно хипертектуалността с текст „Б“ („хипертекст“) и по-ранен текст „А“ („хипотекст“), наподобяващ „традиционните понятия за влиянието и първоизточника“ (Morgan, T. E. „Is There an Intertext in this Text?: Literary and Interdisciplinary Approaches to Intertextuality“. In: *American Journal of Semiotics*. Vol. 3, 1985, p. 31).
30. Вж. Baxandall, M. *Patterns of Intention: On the Historical Explanation of Pictures*. Yale University Press, p. 58-59
31. Фицджералд, Ф. С. Писмо до Франсес Скот Фицджералд от 03.08.1940 г., Том III, С., 1986, с. 523
32. Тук можем частично да се съгласим с Пайпър в критиката му към книгата на Голдхърст, според когото за влияния от последните четирима – съвременници и приятели на Фицджералд – е трудно да се говори по отношение на техни произведения, а се касае за заинтересованост от страна на Скот Фицджералд във връзка с „техни мнения, отколкото творби“ (Вж. Piper, H. D. „F. Scott Fitzgerald and His Contemporaries by William Goldhurst“. In: *American Literature*, Vol. 36, No. 2, 1964, p. 230). И съгласието е частично, защото това по-старо изследване negliжира елемент като духа на времето, в което Уилсън има важно място: „Макар винаги да сме подхождали към нещата по различен начин, мисля, че в сферата на литературата ни свързва едно общо качество – проникателността. Способността да долавяме скрития смисъл, недоизказаното“ (Фицджералд, Ф. С. Писмо до Едмънд Уилсън от 07.09.1934 г. Том III, С., 1986, с. 511); същото важи и за Ърнест Хемингуей: „Романът ти [„За кого бие камбаната“] е чудесен, никой друг не може да напише такъв... Четох книгата с огромен интерес, заедно с теб изживявах писателските проблеми, които се появяваха в хода на повествованието“ (Фицджералд, Ф. С. Писмо до Ърнест Хемингуей от 08.11.1940 г. Том III, С., 1986, с. 515). Това съпреживяване на писателските проблеми оборва тезата на Пайпър и говори както за духа на времето, както за взаимодействието между тези американски и световни писатели, така и за участието им в създаването на значими образци в литературната проза, т.е. и за елемента У от четириъгълника.
- От друга страна, както правилно отбелязва Силвърман (а за това говори и самата теза на статията му – много критици са се опитали да „танцуват“ с името на Марк Твен, като са търсели невъзможни паралели между него и други писатели, удобно привлечени за оправдаване на собствените си търсения), не е убедително сравнението на Скот Фиц-

джералд с Том Сойер, направено от Дийн О'Браян (наложено с условността да сравняваме литературни персонажи с реално съществували хора), но това важи и за неадекватността на сравнението на О'Браян относно Том Сойер и Гетсби. Фактът, че Фицджералд признава за някакво влияние от страна на Твен, не означава, че романтичността на Твен е автоматично прехвърлена или сходна с тази на Фицджералд. Силвърман е прав, че „Като цяло обаче сравнението между Твен и Фицджералд изглежда повече като „сравнение, породено от реакция“ във връзка с автор, с когото Фицджералд често е поставян на равна нога: Хемингуей.“ (Вж. Silverman, J. 'Dancing with Mark Twain: To Influence and Back'. In: *The Mark Twain Annual*, No. 4 (2006), p. 96).

А хаотичното генерализиране, че например Гетсби и Хъкълбери Фин били „обсебени от една мечта или визия“ (Вж. Crockett, H. K. 'The Use of the Novel for General Education'. In: *The Journal of General Education*, Vol. 14, No. 1, 1962, p. 62), не дава основание да „съзираме“ прилики, и то само защото ни се иска да ги съзрем, когато това са несъизмерими вселени и главни герои, нямащи общо помежду си. На някого може да му се струва, че някакъв бегъл шрих, сегмент от сюжета, черта от характера или друго обслужва вкуса му, без да си дава сметка за смисления, обоснован литературен анализ, но пропуска, че греши дори само заради факта, че Гетсби не е нито пораснал Хък Фин, нито обсебен индивидуалист, а отдаден на кредото си романтик, дал живота си за „най-голямата от всички човешки мечти“ всред „свежата зелена гръд на новия свят“ (Фицджералд, Ф. С. Великият Гетсби, с. 153), което далеч надминава Хък Фин и в стремежа му към свобода, и в което и да е от литературните му проявления.

33. По този повод вж. Berman, R. 'The Great Gatsby and the Twenties'. In: R. Prigozy (ed.). *The Cambridge Companion to F. Scott Fitzgerald*. CUP, 2002, pp. 79-80; Schoenwald, R. L. 'F. Scott Fitzgerald as Keats'. In: *Boston University Studies in English*: 3 (1957), pp. 12-21; Monterio, G. 'James Gatz and John Keats'. In: *Fitzgerald/Hemingway Annual*, 1972, pp. 291-294; Loftus, M. F. 'John Keats in the Works of F. Scott Fitzgerald'. In: *KIYO-Studies in English Literature*: 7 (1972), pp. 17-26; Berman, R. *Fitzgerald's Mentors: Edmund Wilson, H. L. Mencken, and Gerald Murphy*. University of Alabama Press, 2012, pp. 31-33; Irwin, J. T. *F. Scott Fitzgerald's Fiction: „An Almost Theatrical Innocence“*. JHU Press, 2014, pp. 159-160 и пр. интерпретации.

34. Cather, W. *Alexander's Bridge*. University of Nebraska Press, 1982, p. 118

35. Fitzgerald, F. S. *The Great Gatsby*. Oxford World Classics, OUP, 1998, p. 76

36. Фицджералд, Ф. С. Великият Гетсби, с. 83

37. Вж. Love, G. A. *New Americans: The Westerner and the Modern Experience in the American Novel*. Bucknell University Press, 1982, pp. 112-113

38. Geismar, M. *The Last of the Provincials*. Houghton Mifflin Co., 1947, p. 166

39. Вж. Berman, R. *The Great Gatsby and Modern Times*. University of Illinois Press, 1996, p. 55

40. Morsberger, R. E. 'The Romantic Ancestry of The Great Gatsby'. In: *Fitzgerald/Hemingway Annual*, 1973, pp. 119-130.

По подобен начин онези представители на т.нар. от Еко „критическа ерес“ могат да търсят произволни прилики, а защо не и влияния, в множество други шрихи от творби, без да си дават ясна сметка за „намерението на текста“ или за онова, което той правилно нарича „многопластов дискурс“ на литературното произведение (Еко, У. За литературата, с. 13). В случая – например това, че Гетсби едновременно е и не е Пиърс Плауман от поемата на Уилям Лангланд от XIV в. (!) (Вж. Crockett, H. K., p. 66) или пък че поради единственото споменаване в оригинала на романа (в началото на глава VII, с. 97, правилно преведено като „гостоприемен домакин“ на български) Гетсби бил като Трималхион от „Сатирикон“ на Петроний – произведение от I в. от н.е.! В това отношение Танър развенчава митовите около тази привидна прилика, като демонстрира фундаменталните разлики между Трималхион и Гетсби. С пределна обоснованост е илюстрирано, че фокусът на Гетсби е „зелената светлина“, докато – символно – тази на Трималхион е изцяло противоположна: „зелената топка“, която той никога не вдига, ако същата докосне земята. (Вж. Tanner, T. *The American Mystery: American Literature from Emerson to DeLillo*. CUP, 2000, pp. 166-167) А угощението на Трималхион, в което той активно участва и на което е жертва, няма общо с поведението на Гетсби на приемите, с разбирането му за тях, защото за Гетсби „празненството не е важно“ (с. 94). Празненството тук, дори и в единствено число, олицетворява празненствата по принцип, като символ в романа – големи или малки. А те в романа са явление, което завършва „с едно щракане на пръстите“, с едно небрежно „отхвърляне на мисълта за тях“ (с. 94). А пълният антагонизъм с Трималхион е не само в различните светове и векове на творбите, но преди всичко във величието на човешкото сърце на Гетсби, неговата дарба да обича и да се жертва за любовта в противовес на демонстративното богатство, безцелните забавления и егоизма на Трималхион.

Последното е и пример за това, че гореспоменатата хилядолетна верига, представлявана от Х, не е абсолютна. Тук тя е неприложима, защото се касае за пародиране на образа на Трималхион, както и за силно изразена контрастност с цел открояване на Човешката идея в творчеството на Фицджералд.

Следва обаче да обърнем внимание на обстоятелството, че тази хилядолетна верига може да е свързана не толкова и единствено с влияния, а с (не) пълни уподобявания, които обаче изискват усилен труд по доказването им – нещо, което например Мерил само намеква, без да ни убеди по отношение на структурата на „Нежна е нощта“ и Шекспировия „Макбет“ (Вж. Merrill, R. „*Tender Is the Night as a Tragic Action*“. *Texas Studies in Literature and Language*. Vol. 25, No. 4, American Literature, 1983, p. 608).

Все пак хилядолетната верига може да се прояви в далеч по-смислени паралели – например увереността на капитан Ахав, наподобяваща тази на главните Фицджералдови герои, ако си припомним незабравимите му слова, които могат да бъдат еталон и за всеки писател, поставящ човешката участ на първо място в творбите си: „Не, вие ме повалихте, но аз се изправих, а вие избягахте и се скрихте. Покажете се иззад облаците! Нямам дългобойно оръдие, за да ви улуча. Елате, Ахав ви кани; елате и вижте дали можете да ме отклоните от пътя ми. Да ме отклоните от пътя ли? Можете да отклоните, ако се отклоните сами! Срещу вас стои човек! Да ме отклоните от пътя ли? Пътят към целта ми върви по железни релси, по които душата ми тича...“ (Мелвил, Х. Моби Дик. Народна култура, С., 1977, с. 184).

Видно е, че нито Гетсби, нито друг от главните герои на Скот Фицджералд може да бъде отклонен от пътя си. Нещо повече: героите на Фицджералд тичат по своите железни релси, изправяйки се с непоколебима вяра в целта си, дори тя да е невъзможна за постигане, дори да е толкова висока, че често да е съизмерима с явна гибел. Това е колкото гибел, толкова и жертва в името на любовта и в нея се таи същината на героизма на персонажите. Защото чрез тяхната саможертва винаги не просто се съзират железните им релси, а много повече – в световната литература се открояват като средище на всички авторски идеи и търсения – с Фицджералдов собствен стил и почерк – зелената светлина на надеждата и вярата в човека, на неугасващата любов (дори на фона на един безжалостен модерен свят).

41. Вж. Lehan, R. *D. F. Scott Fitzgerald and the Craft of Fiction*. Southern Illinois University Press, 1967, както и Milton, N. D. *The Influence of Joseph*

Conrad on F. Scott Fitzgerald's The Great Gatsby. San Francisco State College, 1970

42. Дън, Дж. Предисловие към Б. Хемингуей. За кого бие камбаната. Народна култура, С., 1979, с. 9

43. Кундера, М. Завесата. Есе в 7 части. Колибри, С., 2014, с. 75

44. Филдинг, Х. Том Джоунс. Цитиран в: М. Кундера, Завесата. Есе в 7 части, с. 15–16

45. Хемингуей, Б. Зелените хълмове на Африка. Земиздат, С., 1979, с. 54

46. Един от примерите за това е, както бе и в случая с Конрад, че Флоберовото влияние е не неподозирано, а в отлика от това на Конрад е номер (1) от схемата на триъгълника на Еко във връзка с отношенията на влияние върху двамата автори. Тоест, Фицджералд намира този мотив в творчеството на Флобер и не знае, че зад него стои веригата на предходните влияния/вселената на енциклопедията, а именно споменатата „душа на нещата“, описваща човешката участ (и същност): „Тя навлизаше вече в есента на жената, онова време, изпълнено едновременно с размишления и нежност, когато начеващата зрялост багри погледа с по-дълбок пламък, когато силата на чувствата се слива с жизнения опит, когато в края на своя разцвет завършеното човешко същество прелива от съкровищата на хармонията и красотата“ (Флобер, Г. Възпитание на чувствата. Захарий Стоянов, С., 2001, с. 279).

47. Еко, У. „Писане от ляво надясно“. – В: У. Еко. Изповедите на младия романист. Сиела, С., 2014, с. 16

48. Конрад, Дж. Господарят Джим. Георги Бакалов, В., с. 283

Този първостепенен мотив обаче се подминава от някои съвременни критици, като тук е мястото да развенчаем един мит, битуващ в последните години, който – напълно неаргументирано – се опитва да оборва по-старо, но състоятелно твърдение, според което критиката се е „изгубила... в море от „възможни“ Конрадови следи“ (Вж. Mallios, P. L. *Our Conrad: Constituting American Modernity*. Stanford UP, 2010, p. 260). Става въпрос за приликите между Конрадовия Джим и Фицджералдовия Гетсби. Наистина Джим е наречен „забележителен човек“, както и такъв, отличаващ се „с голям капацитет“ (глава XIX, с. 174 в романа), а в оригинала „*of great gabasidy*“, вместо *capacity*, по неправилния израз на един швейцарски търговец. Това са качества, присъщи и на Гетсби, но при различен идеен строеж на романа, както и при различен набор от вече споменатите шестнадесет специфичности (като в повечето от тях тук липсват непосредствени сходства). Затова авторите на изследването Мартел и

Върнън, дори и да са прави в това, че „Фицджералд ползва Конрад и героя му като пример, според който да разположи един традиционен романтичен герой в текст, иначе погълнат с модернистки форми и теми“, грешат по отношение на друго. А именно, че вместо да се опрат на основното – на самата убедителност или самата емоция на творбите, те наблягат на Борхесовите *технически*, като от един мотив с частично внимание те извеждат генерално заключение, че тази *great gabasidy* е „явна алюзия към „Господарят Джим“ във връзка с наименоването на главния герой и романа [на Фицджералд]“ (Вж. Martell, J., Z. Vernon. “Of Great Gabasidy”: Joseph Conrad’s Lord Jim and F. Scott Fitzgerald’s The Great Gatsby. In: *Journal of Modern Literature*, Vol. 38, No. 3, 2015, pp. 56–57). Изобщо да се твърди, че *great gabasidy* има връзка със старателно подготвяното последно име на Фицджералдовия роман, е проява на онази критическа ерес, която счита, че „можем да правим каквото си поискаме с литературната творба, да прочитаме в нея само толкова, колкото ни подсказват най-неконтролируемите ни импулси. Не е вярно.“ (Еко, У. За литературата, с. 13), но

също така и на незнание по отношение на романа „Великият Гетсби“ и неговата значимост.

49. Елиът, Т. С. Цит. съч., с. 36–37

50. Хемингуей, Б. Сбогом на оръжията. Народна култура, С., 1979, с. 64

51. Хемингуей, Б. За кого бие камбаната. Народна култура, С., 1979, с. 333

52. Флобер, Г. Възпитание на чувствата, с. 175, 106, 101, 275, 131, 91, 379

53. Пак там, с. 380, 395, 414

54. Вж. Кийтс, Дж. „Красивата дама без милост“. – В: Цв. Стоянов. Писмо до света. Избрани преводи. НДК, Захарий Стоянов, С., 2010, с. 10-12

55. Уд, Дж. Как действа литературата. Кралица Маб, С., 2010, с. 70

56. Samuels, C. T. „The Greatness of “Gatsby“. In: *The Massachusetts Review*, Vol. 7, No. 4, 1966, p. 784

За контакти:

Гл. ас. д-р Росен Велчев,
Нов български университет,
rvelchev@abv.bg

А СЕГА НА КЪДЕ?! (относно бъдещето архитектурно решение на т. нар. *Дупка*, Варна)

Доц. д-р Станчо Ц. Веков

Използвам това название на едноименния филм на големия български режисьор Рангел Вълчанов, защото най-точно формулира въпроса, който всеки гражданин на Варна, вече 30 години, си задава без успех, за сега: какво е бъдещето на незавършения строеж на варненския Търговски дом, оставил огромна язва в центъра на града, наред пешеходната зона на бул. *Княз Борис I*?!

Кратка справка за историята на това място сочи, че булевардът възниква на основата на свободната и неправилна улична мрежа на стария град/*Калето*, която се реконструира, основно, съгласно Генералния план от 1897 г. Регулират се, и трасират, двете главни градски улици – *Преславска* и *Цар Борис* (днес *Княз Борис I*), настилат се с големи гранитни павета/*бандърмски*, внесени от Мала Азия. Започва благоустрояване и застрояване по основните улици през 90-те години на 19 в.

Фиг. 1. Ул. *Княз Борис* в началото на 20 в.

Разширява се ул. *Сливница*, за връзка на града с морето и се изграждат първите монументални обществени сгради.

Според плана *всички сгради по главните улици, следва да бъдат с богата пластична декорация и свързани по височина*.

Това са най-често жилищни и жилищно-търговски сгради на заможни граждани, на два и повече етажа, с високи приземни етажи, за различни дейности: кантори, магазини, кафенета, гостилници, занаятчийски работилници и др. Появяват се съпритежателски и доходни здания, строят се първите жилищни кооперации.

Abstract: The text focuses on the vacant space in downtown Varna remaining after the construction of the Palace of Commerce in the late 80s of last century was abandoned following the discovery of archaeological remains from the ancient town of Odessos. Analysis has been made on unsuccessful attempts to rebuild the site made over more than 40 years. Examples from Bulgaria and abroad concerning similar urban environments have been examined in search of an architectural solution of the problem. The roundtable discussion on urban spaces featuring German architect Jürgen Mayer H., the creator of *Metropol Parasol* in Seville, confirmed the idea of holding an international competition for this valuable territory. A survey conducted among experts and citizens of Varna shows that priority is given to the construction of a public cultural centre on this site (the so-called *Hole*).

The *Forum Odessos* concept, conceived in the spirit of green eco-architecture, gives one possible architectural solution.

Keywords: cultural heritage, architecture style, archaeology, ancient castle, public space

Фиг. 2. Характерна жилищно-търговска сграда на ул. *Княз Борис*, на мястото на днешната *Дупка*

Повечето от сградите по булеварда притежават забележителна фасадна архитектура в широк сти-

лов диапазон: от късните неостилове, сецесион и еклектика, до началото на модерното движение, в духа на функционализма и рационализма на *БАУХАУС* и са декларирани като недвижима културна ценност/НКЦ от местно значение и/или в ансамбъл.

Богатото архитектурно наследство е проучено и документирано от НИПК, като през 1982 е изготвен списък на декларираните архитектурно-строителни паметници от епохата на Възраждането и първите години на 20 век.

По-късно е разработен Директивен план за опазване на Недвижимото културно наследство/НКН на Централна градска част/ЦГЧ на Варна от архитектите К. Кръстева и Гр. Диамандиев/1985. Предвид наличието на множество архитектурни паметници, булевардите *Княз Борис I* и *Сливница* са обявени за групов паметник на културата през 2005 г., със система от ансамбли и конкретен режим на опазване.

За съжаление, през 1988 година част от юго-източния фронт на застрояката между улиците *Шипка* и *Воден* (от номера 12 до 20) е взривена за строителството на Варненски универсален магазин.

Фиг. 3. Взривяване на застрояката по ул. *Княз Борис* в края на 1988 г.

Обявен е Международен конкурс за Търговски дом през 1970, който е спечелен от екип с ръководител проф. дан арх. Иван Никифоров. Започва строителството на обекта, но финансирането на основите се натъква на запазени антични останки, което налага спиране на строителството.

Проведените археологически проучвания установяват, че крепостните стени са на древния Одесос, които са датирани към 3–4 в. пр. Хр. Разкриват се добре запазени стени, с височина около 3 м., вероятно на една от ъгловите кули. Изпълнени са от каменна зидария с едри, добре оформени, квадрови блокове от варовик. Друга част на останките се отнасят до по-късен етап от изграждането на Одесос,

датирани към 2–3 в. сл. Хр., или от нейния римски период.

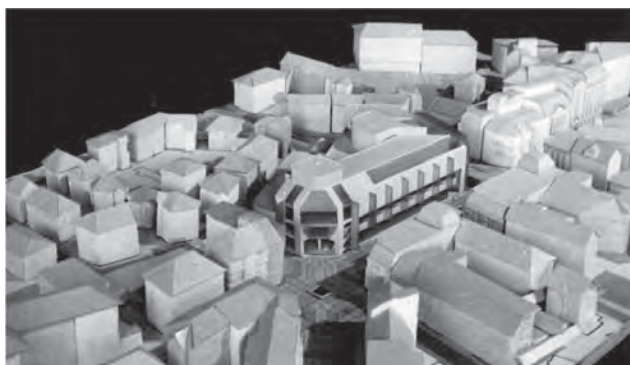
Фиг. 4. Крепостна стена от Одесос/ 3–4 в. пр. Хр.

Фиг. 5. Останки от римска крепостна стена на Одесос

Веднага е предприета преработка на проекта с оглед, запазване и експониране на запазените крепостните стени в подземното ниво на строежа.

Редуциран е целия строителен обем, развит по застроителните линии на стария квартал, с три надземни, един терасовиден и един подземен етаж, така че да се впишат в съществуващата застрояка, без да превишават нейната средна етажност.

Фиг. 6. Търговски дом Варна/ макет на проекта, Р-л екип: проф. Ив. Никифоров/ 1980-те.

Изпълнени са част от фундаментите, и основите на сградата на кота – 5,00 м. Частично е изграден грубия строеж до кота $\pm 0,00$, в т. ч. над разкритите трасета на крепостните стени, които лежат под пешеходното ниво на бул. *Княз Борис І*. В югоизточните части на парцела са изградени, до етажна височина, две от стълбищните клетки на обекта, но по-голямата част от терена остава незастроен до днес и получава прозвището *Дупката*.

Фиг. 7. Част от незавършената стоманобетонова структура на *Търговския дом*.

Междувременно е обновен този централен градски булевард, по проект на арх. Варужан Маноян, който се превръща в пешеходен, от пл. *Независимост* (тогава *9-ти септември*) и до ул. *Воден*. Освободеният терен на част от разрушените сгради се благоустроява с места за отдих и декоративна водна площ, по-късно заменени от временни търговски павилиони, които *трябва* да negliжират изгледа към празното място на незавършения строеж?!

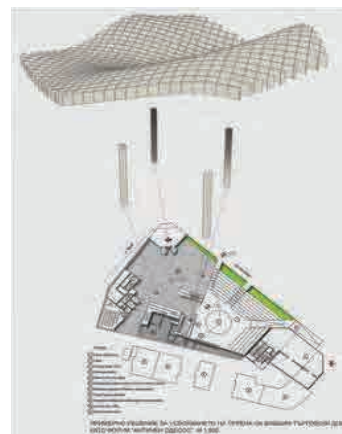

Фиг. 8. Временни търговски павилиони по *скриват незавършения строеж/Дупката* от бул. *Княз Борис І*

Последната реконструкция на пешеходната зона, съгласно проведения конкурс от 2013 г. заменя временните павилиони с рекламни пана/паравани.

Отново тази ценна територия не е включена в конкурсната програма и екипът на спечелилия, конкурса, проект се задоволява само да сигнира подземното трасе на крепостните стени в новата пешеходна настилка, при това формално и с лошо качество. И макар, че нерешеният спор за собствеността на имотите, беше предлог за изключване на тази територия от обхвата на конкурсното задание, то и малкото опити, тя да стане част от стратегическото развитие на центъра, не бяха взети под внимание.

Фиг. 9. Публичен форум/ Концепция за застроявка на *Дупката*, доц. Станчо Веков, Конкурсен проект/ Главни пешеходни зони *Варна*, р-л екип проф. Ив. Никифоров. 2012

Дълъг и комплициран е процесът по установяване на правата, собствениците и границите на собствеността върху тази централна градска територия. През 1994 се учредява акционерно дружество *Търговски дом* АД с 45% дялово участие на Община Варна. След като делът на Общината намалява до 26% през 2004, *Феста Холдинг* става най-големия акционер в дружеството. През 2006 *ЦУМ* АД на Георги Гергов изкупува всички дялове

и се превръща в единствен мажоритарен собственик на имота.

Следват години на оспорване на права и дялове до 2018, когато общината успява, след много перипетии, да си възстанови собствеността върху този терен от 2,9 дка, заключен между бул. *Княз Борис I* и улиците *Княз Александър Батенберг*, *Воден* и *Архимандрит Филарет*.

И в очакване на окончателно архитектурно решение, ценната градска територия продължава да се ползва като частен паркинг, въпреки стърчащата арматура на незавършената стоманобетонна структура на компрометирания Търговския дом.

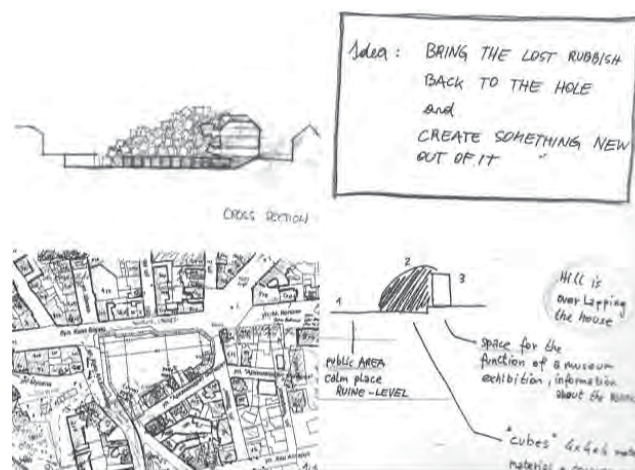
Фиг. 10. Частен платен паркинг на ниво фундаменти на спрения Търговски дом

Един поглед назад във времето, на дълго проточилата се борба за собственост върху ценния имот, би напомнил за някои от първите опити за разрешаване на проблема с празно място, останало след спиране строителството на злополучния *Търговски дом*. Междувременно, коренно са променени социално-политически условия у нас след демократичния преход от 1989 година. Реабилитирането на частната собственост със Закона за реституцията и навлизането на големи чужди и наши капитали, често с неясен произход, довеждат до окончателно осуетяване реализирането на варненския ЦУМ. В същото време, разпадането на Източния, просъветски блок, отваря врати за директна комуникация със западния свят и култура, а развитието на информационните технологии стимулират бързото възприемане на нови идеи и модели. В резултат и у нас се появява т. нар. *МОЛ/ Mall*, този най-популярен тип съвременен търговски център, появил се в САЩ още в 60-те години на миналия век. Така, за последните 30 години се стига до своеобразен бум в строителството на подобни обекти у нас, не само в големите, но в средните и по-малки градове. И въпреки че само три от петте варненски Мола, все още функционират, то тази търговска ниша

отдавна е запълнена и би следвало да се изключи от функционалния профил на бъдещата застроявка на централната градска част.

Проблемът за съдбата на празното място на спрения *Търговски дом* остава, с различна сила, през всичките години от тогава до днес.

Първи опит за фокусиране на общественото внимание върху темата за бъдещето архитектурно решение на *Дупката* е интердисциплинарния проект CITY INTENSIFIERS/ *Обликът на Варна – Древния Одесос през 21 век*, организиран като студентски Workshop през 2004 г., с участие на студенти и експерти от България (ВСУ *Черноризец Храбър* и УАСГ София), Австрия (ТУ и УАК Виена) и Германия/ Франкфурт/М Целта на проекта е разработване на теми за интеграция на архитектура и археология, предизвикване на дискусия и сблъсък на идеи и визии на различните участници, които да провокират идеи за бъдещето развитие на културното наследство на Варна. Част от проектите дават концептуални решения, освен на двата най-значителни антични обекта – *Големите* и *Малки римски терми*, също и на празното място/*Дупката*, останала от незавършения строеж в центъра.

Фиг. 11. Анализ на *Дупката*/ Христо Топчиев, 3 курс ВСУ *Черноризец Храбър*, 2004

Следват още две конкретни проектни разработки на варненски архитекти, които предлагат високо и средно застрояване на целия квартал:

– *Подобен устройствен план/ План за регулация и застрояване и Работен устройствен план/ ПУП – ПРЗ и РУП за двата обособени имота (УПИ IV-1514 и УПИ IX-1876, МР 8, кв. 39) 2007.*

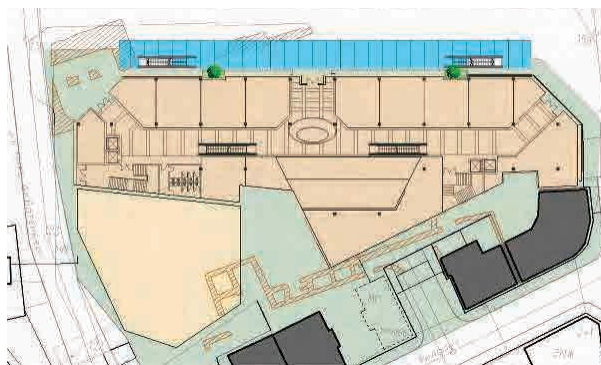

Фиг. 12. ПУП – ПРЗ и РУП (УПИ IV-1514 и УПИ IX-1876, МР 8, кв. 39) арх. Бранимир Карагеоргиев, 2007

Проектът предвижда застроявка по контурите на квартала с височина 27 м., както и паркинг в подземното ниво, които са спорни, предвид наличната археология и мащаба на съществуващата архитектурна среда, в която има значителен брой обекти на недвижимо културно наследство в ансамбъл. Поради възражения на засегнати собственици процедурата по одобряване на проекта е спряна и проектът остава без правни последиствия.

– *Проект за Търговско-делови център*/ 2010, разработен в идейна фаза, е съобразен, в по-голяма степен, с мащаба на средата. Развит е на четири надземни и един подземен етаж, в който се експонират откритите антични останки на древен Одесос. Предвидени са също и остъклени люкове за възприемане на археологическите обекти от пешеходното ниво на булеварда.

Интересен е постмодерния принцип на фасадното третиране на екстериора на обекта, в който са интегрирани фасадни фрагменти на една от разрушените сгради в новата остъклената структура на обекта. И този проект не получава развитие, в случая, поради промяна приоритетите на Възложителя и настъпилите промените в собствеността на имота.

Фиг. 13. Основно/ пешеходно ниво/ Търговско-делови център, арх. Т. Даскалов/ 2010

Фиг. 14. 3D-изглед от бул. Княз Борис I / Търговско-делови център, арх. Т. Даскалов/ 2010

В търсене на актуално архитектурно решение е уместно да се приведат, освен наши, също така и примери от световната практика, в аналогична ситуация и близък контекст на градската среда, наситена с обекти на културното наследство.

От българските примери са избрани два:

- Античният стадион в Пловдив и
- Историко-археологически комплекс Сердика/ Средец/ София,

а от световните – четири:

- Keller Fountain Portland, OR USA
- George Pompidou Centre Paris
- Open Air Theatre La Valletta
- Metropol Parasol Sevilla

И двата български примера се отнасят до интегриране на антични римски останки в градската среда и превръщането им, не толкова в туристическа атракция, колкото, в културен градски център с широк спектър от функции и форми на комуникация.

Античният стадион на Филипопол, на пл. *Джумаята* е построен по времето на император Адриан/ 117–138 г. сл. Хр. Разкрит е през 80-те години на миналия век и след първоначална, спорна, реставрация е реконструиран изцяло наново.

Фиг. 15. Античен стадион Пловдив/ 2 в. сл. Хр. Р-л екип: проф. дан арх. Тодор Кръстев

Проектът е реализиран след прецизна реставрация и консервация на античните останки, които са адаптирани в мултифункционално, открито, публично пространство, обогатено с оригинален виртуален подземен музей и панорамно кафене.

– Историко-археологическия резерват *Сердика-Средец* – *София* е разработен във връзка с разширението на Софийския метрополитен и обхваща пространството по бул. *Мария Луиза*, от ЦУМ до пл. *Св. Неделя* и *Ларгото*.

Проведените проучвания доказват, че историческият център на *София* наследява античният, дотолкова, че двете главни, перпендикулярни, оси/*cardo maximus* и *decumanus maximus*, съвпадат с тези на днешните бул. *Мария Луиза* и *Ларгото*. Разкрити са археологически останки/ *in situ* от крепостни стени, обществени, култови и жилищни сгради с архитектурни и скулптурни фрагменти от три епохи– римска, византийска и средновековна, съответно 4 – 6 – 8 в.

Система от открити и покрити пространства са достъпни за посетителите, като част от находките са експонирани в специален подземен музей, а други, в интериора на метростанция *Сердика*.

Голямата цел на проекта е да свържат в един маршрут, разкритите и експонирани през 80-те години на миналия век, антични и средновековни паметници (крепостните кули на *Сердика* (в подлеза пред бившия Партиен дом) и двете църкви – *Св. Георги*/ в двора на хотел *Балкан* и *Св. Петка*, с новооткритите находки, под нивото на *Ларгото*.

Фиг. 16. Историко-археологически резерват *Сердика* – *Средец* – *София*

Част от находките се налага да бъдат пренесени на по-високо ниво, заради трасето на метрото, така че са експонирани в специално атрактивно подземно пространство на *Ларгото*, осветено от сегментни куполи и предназначено за различни публични изяви: театрални представления, изложби, медийни събития и др. А приключилите, наскоро, два

конкурса за пл. *Св. Неделя*/ международен и алтернативен – на САБ и РК на КАБ *София*, разширяват обхвата на резервата в южна посока и предполага нови археологически открития.

Фиг. 17. Археологически останки пренесени и експонирани под остъклен купол на *Ларгото*, *София*

И двата проекта/ в *София* и *Пловдив* са реализирани от съответните общини и областни администрации, финасирани по приоритетна ос 4/ *Опазване на европейското културно наследство* и с партньорското участие на много наши и чужди донори (*Асоциация за културен туризъм*, *Норвежкия директорат за културно наследство* и др.).

Чуждестранните примери са подбрани в по-широк контекст на средата, мястото и географията, с цел да се даде, възможно, по-богата перспектива на функционалната и пространствена визия за бъдещето и технологията за реализиране на това централно пространство на *Варна*.

Най-ранният пример е с българско участие и се отнася до предизвикалия необичаен интерес, площад в *Портланд*, щата *Орегон* в *САЩ*. Автор на проекта е арх. *Анжела Данаджиева*, която се дипломира в *София* и започва работа в *Киноцентър Бояна*.

Фиг. 18. Keller Fountain, Portland/ OR USA, 1968

По-късно заминава на специализация в Париж, печели, заедно със своя съпруг Иван Цветин, международния конкурс за *Civil plaza* San Francisco, след което се установява постоянно в САЩ.

Реализира множество ландшафтни проекти с водни каскади, превръщайки скучните центрове на американските градове в зелени и водни оазиси, които ѝ носят световно признание и са нейна запазена марка.

Коренно различен, като концепция и реализация е Центърът *Жорж Помпиду* в Париж, на архитектите Ренцо Пиано и Ричард Роджърс, спечелили, в конкуренция с 681 проекта, голям международен конкурс/1971. Благодарение на революционната идея да дематериализират архитектурата, те постигат такава транспарентност на металната структура, която прави видимо самото функциониране на центъра, подобно на гигантска машина и го превръща в един от най-атрактивните нови туристически обекти на Париж, наричан още *Рафинерията*.

Фиг. 19. George Pompidou Centre Paris, архитекти: Ренцо Пиано, Ричард Роджърс, реализация 1971–1977

Огромният обем на центъра съдържа богата функционална програма: изложбени зали за временни и постоянни експозиции (Музей на модерното изкуство), няколко кино и театрални зали, публична библиотека с читални и библиотека *Кандински*, различни заведения и ресторант. Предложен е единен пространствен дизайн от стъкло и стомана с ярки колоритни акценти, които, освен естетически, имат и комуникационна функция. А откритото публично пространство, с лека деневиляция към сградата, се превръща в импровизирана сцена за разнообразни артистични изяви, които оживяват, иначе сепмплия, парижки квартал Марс.

Заслугата е на френския президент Жорж Помпиду, който широко отваря конкурса за участие на

архитекти, без обичайните ограничения на възраст, професионален стаж и финансови възможности. След селектиране на най-добрите, във втората фаза на конкурса, се поставят конкретни параметри, на които е трябвало да отговорят проектите, претенденти за челно класиране и съответно за реализиране на избрания проект.

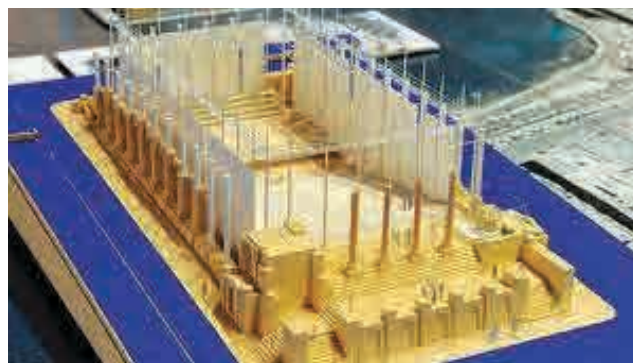
Следващият пример е от Малта, отново на италианския архитект Ренцо Пиано, превърнал руините на *Кралската опера* в *Ла Валета* в съвременен открит амфитеатър.

Сградата е била построена по проект на английския архитект Едуард Мидълтън/ 1863–1873, която след пожар/1877 г. е възстановена напълно. Претърпява повторно разрушаване от бомбардировките през Втората световна война/1942 г., остава в руини до 2010 г., като междуременно е ползвана за паркинг на леки автомобили.

Фиг. 20. Кралската операта на Ла Валета, арх. Eduard Middleton, 1863–1873

Предвид ситуацията на операта, в самия център на града, в близост до новия Парламент на Малта (също по проект на Пиано), е организиран международен конкурс за адаптиране останките на операта за съвременни функции.

Фиг. 21. Модел на Open-air theatre с колонадата на *Royalopera House*/ арх. Ренцо Пиано/ 2013

В резултат е реализиран проекта на италианския архитект, който успешно интегрира останките на неокласическата архитектура на операта в открит амфитеатър, при това с минимална намеса. Лека метална структура по периметъра на сградата и за амфитеатъра на зрителните места и сцената, дискретно маркират обема на театъра. Запазените части от колоната на главния вход на бившата опера, консервирани и реставрирани, са включени умело в новото пространствено решение на амфитеатъра и подчертават историческата приемственост на мястото.

Фиг. 22. Реализираният Открит амфитеатър в Ла Вела/ арх. Ренцо Пиано, 2013

Последният пример е *Метропол Парасол* в Севиля/ Испания, който в най-голяма степен се доближава до спецификата на нашата, варненска ситуация.

Касае се за пре моделиране на характерно градско пространство в Севиля/ *Plaza de la Encarnacion*, така, че откритите тук, антични, римски останки се запазват на място/ *in situ* и интегрират в съвременна поливалентна структура. Решена като мащабна дървена структура, която защитава от жаркото андалузко слънце и едновременно с това приютава различни културни, търговски и др. функции, при максимално достъпна среда – ескалатори, асансьори и стълби.

Фиг. 23. Метропол Парасол Севиля/ арх. Ю. Майер Х. 2012

На основното, площадно ниво е разположен традиционния пазар, а на 5 м., над него е развита обширна откритата платформа/ амфитеатър за различни културни и артистични изяви. Специален археологически музей *Антиквариум* е изграден в подземното ниво на площада, в основите на структурата, където са експонирани оригинални римски останки, достъпни чрез остъклени пасарели.

Фиг. 24. Подземен музей *Антиквариум*/ *Метропол Парасол*, Севиля

Различни заведения, в т. ч. ресторант и кафенета са разположени, високо, в самата ажурна структура. Живописен пешеходен пасаж преминава на покрива, разкриващ атрактивен панорамен изглед към Севиля. Автор на проекта е немският архитект Юрген Майер Х., спечелил конкурса, обявен от Общината на Севиля за реконструкция на този площад/ *Plaza de la Encarnacion*.

Окончателният избор на проекта става след няколкоетапно публично обсъждане на най-добрите проекти, от които е излъчен получилият, максимална подкрепа от местната общност, проект.

Така се достига до създаване на един уникален обект, инспириран от градската среда (историческа, архитектурна и растителна) и дефиниращ емоционалния дизайн на огромната дървена суперструктура/ 170 x 70 м. За кратко време, обектът става толкова популярен, че предизвиква небивал медиен интерес и се превръща в новия символ на Севиля.

По мое предложение и в отговор на официалната покана на главния архитект на Варна – Виктор Бузев, от Берлин пристига авторът на Метропол Парасол – архитект Юрген Майер Х. Повод за посещението е инициативата на *Варна Дизайн Форум* да се чества 100 години от основаването на школата *БАУХАУС*, поставила началото на модерната архитектура, както в Европа, така и у нас. Програмата

включи редица прояви, по проект, финансово подкрепен от Община Варна, в това число:

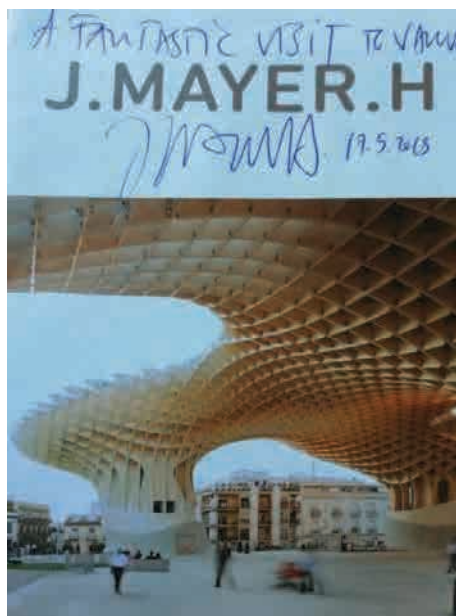
– откриване на специална изложба *Школата БАУХАУС и архитектурата на българското Черноморие*;

– едноименна монография/съставител проф. д-р арх. Росица Никифорова, посветена на българските примери от Варна, Балчик, Бургас и Созопол, в духа на модерното движение;

– Кръгла маса по проблемите на градската среда, част от която е незастроено място на бул. *Княз Борис I*/ т. нар. *Дупка* и – Публична лекция на немския архитект.

Особен интерес предизвика неговата двучасова лекция, посветена на опита му в сферата на градската среда и архитектурата, като пресечна точка между абстрактно и визуално, между дизайн и дигитални технологии. В дискусиата се включиха представители на общината, архитекти, инженери, икономисти, студенти по архитектура и много граждани.

Общото становище на участниците потвърди намерението на Общината да обяви конкурс за архитектурно решение на тази най-ценна градска територия, което недвусмислено беше подкрепено и от госта, споделил своя конкретен опит от реализацията на проекта в Севиля.

Фиг. 25. Една фантастична визита във Варна/ с автограф на Ю. Майер Х.

Незакъсняват и конкретни стъпки, предприети за проучване на обществените нагласи и визии за това пустеещо място в центъра на града.

По инициатива на доброволци от младежкото

сдружение *Таяна*, се провежда кампания под наслов *Идея за Варна/ да излезем от дупката*.

Проучването е осъществено с помощта на *BluePo!nt/ Research and Consulting 2019*, проведено сред експерти и граждани на Варна:

– 134/ експерти в областта на *градоустройството, архитектурата, културата, туризма и др.*

– 3124/ *граждани над 15 години, от тях включени в анкетата – 2859.*

Отчетени са следните резултати, относно въпроса за вида и съдържанието на бъдещата застрояка, съответно, на двете групи:

Експертите

– *Многофункционален културен център 57,9 %*

– *Експониране на археология 41,1 %*

– *Обществено пространство/ площад/ парк 40,2 %*

Гражданите:

– *Обществено пространство/ площад/ парк 32,8 %*

– *Амфитеатър 30,4 % – Многофункционален културен център 30,1 %.*

Въз основа на наличните проучвания, приведените наши и световни примери, както и в резултат на анкетата, цитирана по-горе, могат да се направят следните изводи, относно стъпките, начините и условията, които Общината следва да предприеме, за решаването на проблема с т. нар. *Дупка* във Варна:

1. Обявяване на *Международен конкурс*, под егидата на Съюза на архитектите в България и Община Варна, с максимално широко участие на архитекти, без ограничение на националност, възраст, стаж, финансов ресурс и др.;

2. Осигуряване на експертно задание с ясна функционална програма за *Културно-информационен, музеев и туристически публичен център*;

3. Предоставяне на изчерпателен подземен кадастър на археологията в квартала и археологическия резерват *Стара Варна*, ведно с актуалния градоустройствен контекст на района и прилежащите квартали;

4. Точен регламент и критерии за оценка на проектите и избор на независимо, компетентно международно жури;

5. Осигуряване на адекватен финансов ресурс за конкурса, гарантиращ високо професионално ниво на участниците и осигуряващ възнаграждение на всеки автор, чиито проект е допуснат.

И накрая, в заключение, бих искал да провокирам възможно решение на проблема с една авторска визия, която акцентира върху съхраняване не

само на разкритата уникалната археологическа и градоустройствена среда, но също така и на високата растителност, избуяла междувременно, през последните 30 години.

Една *Еко концепция* за вертикално и хоризонтално озеленяване и дизайн, която да оптимизира скромната архитектурната рамка на околната застройка/ гръб на квартала от югоизток и поради това с глухи северни фасади. Комбинацията с открити, полупокрити и покрити публични пространства, с широко достъпна среда и модерна комуникация, да стане акцент на това централно градско пространство.

Разкритите и реставрирани на място/ *in situ*, антични останки от крепостните стени на Одесос, заедно с най-новите находки от архитектурни и скулптурни фрагменти от археологическия резерват *Стара Варна*, да бъдат експонирани в специален подземен музей. Съвместяването с модерен, интерактивен, културно-информационен център, насочен предимно към детската и младежка аудитория, ще осигури постоянен интерес към ценното историческо наследство на Варна и ще стимулира дейности по неговото опазване и съхраняване.

От това място, своеобразна нулева точка за града, да започва началото на големия културен маршрут *Древен Одесос*, включващ освен античните паметници и всички значителни обекти на средновековното и възрожденско културно наследство на Варна и до първите образци на модерното движение, в духа на БАУХАУС, от първата половина на миналия век и до наши дни.

Интеграцията на античната археология в съвременна полифункционална, широко отворена и достъпна структура с оригинален дизайн и визия, би предоставил редкия шанс един подобен проект да се превърне в новия символ на града, затвърждавайки славата му на *ЗЕЛЕН* град, в духа, и като своеобразно продължение, на забележителната *Морска градина* на Варна.

И ако сравним актуалното състояние на свободното, незастроено място, т. нар. *Дупка*, ползвано, все още, за автомобилен паркинг, с предложеното, по-долу решение, веднага може да се оцени големия потенциал, който се съдържа в него.

В този смисъл, един възможен отговор на въпроса за бъдещето на тази най-ценна градска територия, би могъл да бъде формулиран и така:

ЗЕЛЕН ОСТРОВ в сърцето на града/ **ФОРУМ ОДЕСОС**, който има шанса да реабилитира Варна като най-зелен град и *Източната порта* на Обединена Европа.

Фиг. 26. Актуалното състояние на *Дупката*/ 2019

Фиг. 27. Форум *ОДЕСОС*/ *ЗЕЛЕН ОСТРОВ* с подземен музей /идеен ескиз, арх. С. Веков, 2019

Във всеки случай, Варна се нуждае и отдавна заслужава един оригинален културен център, нов модерен символ на града, който да го постави, трайно, на световната архитектурна карта.

Литература:

1. Желева-Мартинс. Д. Фърков. Ю. История на българското градоустройство XIX–XX век/ Първа част, Изд. „Валентин Траянов“, 2009; стр. 121;
2. Кираджиев. Светлин. Българските градове, ИК „Гутенберг“, София, 2008; стр. 170;
3. Школата Баухаус и архитектурата на Българското Черноморие, Варна дизайн форум, 2019, стр. 15–16;
4. Benjamin Jourdan § Dari Parvanov-RIES, RIES 05/ 2005, стр. 2 и 65;
5. J. Mayer H. and authors, Could should would J. Mayer H., Hatje Cantz Verlag, Ostfildern, 2015, стр. 94–95; 184–185

ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

Илюстрации:

Н. Савов, Ив. Никифоров, Бранимир Карагеоргиев, Тодор Даскалов, авторът и свободни електронни медии:

<https://www.portlandcondomania.com/info/display-Condo.php?mls=19608361>

<http://www.ivantotev.com/proekti/rimski-stadion-plovdiv>

<http://2011.ancient-stadium-plovdiv.eu/>

<https://www.google.bg/search?sxsr>

<https://beautifultown.weebly.com/105210911079107710801.html>

<https://alchetron.com/Royal-Opera-House,-Valletta>

За контакти:

Доц. д-р арх. Станчо Веков

ВЕКОВ ДИЗАЙН ЕООД

E-mail: vekov_architect@yahoo.com

Mob: +359 888 82 82 96

Phone/fax: +359 52 303 224

ПОЛИТИКИ ЗА ОПАЗВАНЕ НА ОКОЛНАТА СРЕДА В КОНТЕКСТА НА КРЪГОВАТА ИКОНОМИКА

Румен Пехливанов, докторант

През последните 50 години сме свидетели на резултатите от изключително бързите темпове на промяна във всички сфери на човешката дейност. Нарастването и застаряването на населението води до нарастване на производството и потреблението на стоки и услуги, за което е необходимо наличието на различни ресурси и резултатът е – множество отпадъци. Замърсяването на околната среда – въздух, води, почви и изменението на климата, както и намаляването на невъзобновяемите енергийни ресурси и застрашаване на биоразнообразието на планетата, провокират изменение на глобалните цели и приоритети и насочват вниманието на хората към опазване на околната среда.

Постигането на устойчиви резултати по отношение опазването на природната среда и предотвратяване на екологична криза е възможно с полагане на усилия от всички държави в планетарен мащаб. Проблемите касаещи природата и ресурсите са наддържавни и в повечето случаи, административните граници по-скоро се явяват пречка при преодоляването им. Още в средата на 20 век, великите сили осъзнават, че е необходимо приемане на международни регулатори за опазване на околната среда. Водейщите международно-правни норми, които регламентират политиките по околна среда и рационално използване на ресурсите са международни конвенции, договори, съглашения, декларации, резолюции и документи на международни организации.

През 1948 г. Генералната асамблея на ООН, приема Всеобщата декларация за правата на човека в която правото на хората на благоприятна околна среда не е отразено пряко, а е обяснено с отрицателното въздействие на околната среда върху здравето им. Считало се е, че е достатъчно установяването на правото на хората и опазване на живота и здравето им. През 1962 г. е приета резолюцията „Икономическо развитие и опазване на природата“, с която, предложените от ЮНЕСКО препоръки и инициативи са одобрени.¹

¹ В Конвенцията на ООН от 1948 г. „Правните въпроси по околна среда са свързани с морската, атомната, космическата и други отрасли на международното право“. Вж. Атанесян, К. От Стокхолм до Копенхаген – обзор на значими между-

Abstract: In recent decades, the issue of environmental protection has been increasingly relevant not only in public life but also in the political agenda. In countries with a culture and national awareness of the sustainable use of resources and recycling processes are well developed, the introduction of the circular economy model is a natural continuation of the policies implemented so far. However, in Bulgaria, this model is still not receiving the necessary popularity, as our economy and culture differ significantly from those of the developed countries. This is also the critical point of the transition from a linear economic model to a circular economy. Changing the focus of state policies on strengthening the link between waste reduction and resource efficiency, as well as the realization and acceptance that waste can be a resource, is the basis for the introduction of the circular economy in Bulgaria.

Keywords: government policies, environmental protection, waste, resources, circular economy

На конференцията в Стокхолм (1972 г.) е приета декларация по проблемите на околната среда, която формулира принципа, че „човек има фундаменталното право на свобода, равенство и адекватни условия за живот, в околна среда с качество, което позволява живот с чувство на достойнство и благополучие и той носи единствената отговорност за защита и подобряване на околната среда за настоящите и бъдещите поколения“²

По-късно, Докладът „Нашето общо бъдеще“ (1987 г.) на комисията Брундтланд търси възможности за преодоляване на наследените противоречия между развитието на човечеството и опазването на околната среда чрез принципа на устойчивото

народни конференции на ООН по околната среда. https://ejournal.vfu.bg/en/pdfs/Karlen_Atanasyan-Ot_Stokholm_do_Kopenhagen-Obzir_na_znachimi_mejdunarodni_konferencii_na_OON_po_okolnata_sreda.pdf

² Stockholm Declaration 1972. <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503>

развитие.³ Докладът предизвиква огромен интерес и е основа за конференцията на ООН през 1992 г. в Рио де Жанейро, Бразилия по опазване на околната среда, наречена „Среща за земята“. Резултат от Срещата е подписването на Декларацията от Рио, известна като „Дневен ред 21“, в която е представен план за действия на глобално, национално и местно равнище от правителствата, организациите и лицата във всяка област, в която човекът въздейства върху околната среда. Друг резултат е и Рамковата конвенция на ООН за климатичните промени (UNFCCC), която очертава рамката за междуправителствените усилия за справяне с предизвикателствата на промените в климата.⁴ Форумът събира рекорден брой участници – 8 хиляди делегати от 179 държави, в работата на конференцията се включват и 3 хиляди представители на неправителствени международни организации. Значимостта на дискусиите и търсене на възможности за решаване на екологичните проблеми намира точен израз в девиза на конференцията „Нашият последен шанс да спасим планетата“⁵

В договорите за учредяване на Европейския съюз не е предвидено специално място по проблемите свързани с опазване на околната среда, те остават в дневния ред на националните политики на държавите членки. Постепенно става ясно, че усилията на отделните държави не са достатъчни, за да се решат проблеми с глобален характер и се създава правна уредба и програми за действие на над държавно ниво. Това става през 1987 г. с Единния европейски акт, в който за първи път е въведен нов раздел „Околна среда“.⁶

Европейската комисия приема, че всяка страна членка има специфични географски, икономически, социални, културни и други условия, поради което е необходимо съобразяване с тях при вземането на решения. Това е причината за осъзнаване на необходимостта за ясно представяне на постигнатите резултати и какво би могло да се подобри и в каква

посока да се очертаят изискванията, които обективно е възможно да не съвпадат с възможностите на вътрешното право и пазар на страните членки, поради което е необходимо при преговорите да бъде отделено специално внимание на наболелите въпроси по опазване на природната среда и пестеливото използване на ресурсите.

С Римския договор определя вътрешния пазар като територия без вътрешни граници, в която свободното движение на стоки, хора, услуги и капитали е гарантирано. Някоя страна членка обаче, не следва да получава нелоялни пазарни предимства, като спестява от разходи за опазване на околната среда. В разглеждания контекст, реструктурирането на икономиката, затварянето на предприятия по екологични съображения, повишаване на гражданската отговорност и отговорността за използването на природни ресурси, са основните пресечни точки между стандарта на живот на хората, икономиката и околната среда и реализираното взаимодействие за устойчиво развитие⁷

„Бялата книга“ в голяма степен конкретизира мерките по опазване на околната среда, но в нея е разгледана само част от „acquis communautaire“ и прегледът би трябвало да се разшири за да обхване всички аспекти на екологичното законодателство, имащо има пряко отношение към вътрешния пазар и околната среда. Поради тази причина, заедно с критериите от Копенхаген и конкретизирането на мерките в „Бялата книга“ отправна точка се явява хармонизирането и ефекта, очаквания ефект.⁸

В резултат на приложението на линейния икономически модел днес се регистрират високи равнища на замърсяване, влошаване на качеството на околната среда и изчерпване на природните ресурси. Постепенно политиката на Европейския съюз в областта на отпадъците от традиционното съсредоточаване върху по-устойчиво управление на отпадъците от гледна точка на опазването на околната среда, преминава към възможностите за оползотворяване на отпадъците и използването им като ресурс. В основата на промяната на тази тенденция е приемането на Пътна карта за ефективно използване на ресурсите в Европа и Пакетът за кръговата икономика, като целта на двата документа е да превърнат икономиката на ЕС в устойчива ико-

³ Гру Харлем Брундтланд определя устойчивото развитие като „развитие, което отговаря на нуждите на настоящето, без да компрометира способността на бъдещите поколения да посрещнат своите нужди“. Вж. Нашето общо бъдеще <http://web.archive.org/web/20120501153237/http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm#I>

⁴ Човешките права и околната среда. <https://www.coe.int/bg/web/compass/environment>

⁵ Атанесян, К. От Стокхолм до Копенхаген – обзор на значими международни конференции на ООН по околната среда. https://ejournal.vfu.bg/en/pdfs/Karlen_Atanasyan-Ot-Stokholm_do_Kopenhagen-Obzir_na_znachimi_mejdunarodni_konferencii_na_OON_po_okolnata_sreda.pdf

⁶ „Дял VII „Околна среда“ се добавя към част трета от Договора за ЕИО“. Вж. Единен европейски акт. 11986U – ЦПП – редактиран. trc.government.bg/euro_documents

⁷ България и Европейският съюз: институционална инфраструктура <http://old.csd.bg/artShow.php?id=12968>

⁸ Бяла книга за бъдещето на Европа: пет сценария. 01.03.2017 https://ec.europa.eu/commission/priorities/democratic-change/future-europe/white-paper-future-europe/white-paper-future-europe-five-scenarios_bg

номика до 2050 г.⁹ В Пакета за кръговата икономика са приети четири нови директиви за отпадъците, се въвеждат нови цели за управление на отпадъците по отношение на предотвратяването, повторната употреба, рециклирането и депонирането на отпадъци¹⁰

Глобалната икономика се нуждае от ресурси, произвеждането на продукти и предлагането на услуги от различен характер произлизат от ресурси. В голяма степен икономиката на ЕС е зависима от природните ресурси. Ако настоящите модели на потребление се запазят, влошаването на природната среда и изчерпването на естествените ресурси, както и генерирането на отпадъци ще имат застрашителни размери. Прилагането и днес на линейния модел, т.е. използване на ресурсите в мащаби, поставящи под угроза шансовете на бъдещите поколения да имат добро качество на живота и съхранена околна среда. Към 2018 г. в ЕС, близо 16 тона материали се използват на глава от населението годишно, от които 10 тона се използват за материални запаси (инфраструктури, жилища, дълготрайни стоки), а 6 тона остават като отпадъци.¹¹ Средно за ЕС, депонирането в депа на битови отпадъци е около една трета, рециклирани или компостиращи са по-малко от половината, като е необходимо да се имат пред вид значителните различия в политиките по управление на отпадъците в различните държави членки.¹² Един от основните въпроси, залежали в основата на първите Европейски договори и свързани с околната среда е рационалното използване на природните ресурси. Пътната карта за Европа за ефективно използване на ресурсите (COM(2011) 0571) е сред ключовите инициативи на Седмата програма за действие за

околната среда. Една от нейните основни цели е да разгърне икономическия потенциал на ЕС, така че той да е в състояние да бъде по-продуктивен, като същевременно използва по-малко ресурси и премине към кръгова икономика, а Пакетът за кръговата икономика на ЕС (приет през 2017 г.), включва мерки, за стимулиране на прехода към кръгова икономика чрез повишаване на рециклирането и повторното използване, като стремежът е да се насърчи конкурентоспособността, да се засили устойчивият икономически растеж и да се създадат нови работни места в световен план.¹³

В България проблемите по отношение опазване на околната среда и ресурсите са с подчертана актуалност, за разрешаването има е необходимо прилагането на комплексни, интегрирани и междусекторни политически подходи, за да се минимизират евентуални рискове свързани с координирането и синхронизирането на отделните политики. Осигуряването на синергия между икономическите, социални и екологични политики в полза на устойчивия, балансиран и приобщаващ растеж, конкурентоспособността и съхранение и опазване на природната среда. Държавната политика в тази област се осъществява от Министерството на околната среда и водите, като водещия принцип е насочен към съхраняване на уникалната българска природа и подобряване на екологичната устойчивост, и в същото време – към баланс между развитието на бизнеса и опазването на биоразнообразието и ресурсите за постигане на максималните възможни ползи за обществено-икономическото развитие.

Насочеността на приоритетите в политиката на МОСВ за последната година са продължение на изпълнението на поставените в Програмата за управление на правителството на Република България за периода 2017–2021 г. цели в областта на опазване на околната среда. Акцентът е поставен върху всекидневното прилагане на принципите на интеграция на екологичните съображения в секторните политики, открито управление, постоянен диалог и партньорство с всички страни, облекчаване и оптимизиране на административните процедури, прилагане на ефективен превантивен, текущ и последващ контрол и мониторинг.¹⁴

Основните приоритети в политическия дневен ред на МОСВ се изразяват в следното:

- Подобряване качеството на атмосферния въздух на територията на цялата страна

¹³ Справочник за Европейския съюз – 2019 www.europarl.europa.eu/factsheets/bg

¹⁴ Програмата за управление на правителството на Република България за периода 2017–2021 г. http://www.government.bg/files/common/GovPr_2017-2021.pdf

⁹ Пакетът за кръгова икономика. Greenpeace Bulgaria. 3.10.2017. <https://www.greenpeace.org/bulgaria/publikatsiya/572/%D0%BF%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82%D1%8A%D1%82-%D0%B7%D0%B0-%D0%BA%D1%80%D1%8A%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0/>

¹⁰ Битовите отпадъци се състоят от смесени отпадъци и разделно събрани отпадъци от бита и от други източници, когато тези отпадъци имат сходен характер и състав с отпадъците от бита. Това определение не засяга разпределението на отговорностите за управлението на отпадъците между публичните и частните сектори. 17 Вж. член 11, параграф 2 от Директива 2008/98/ЕО. Директивата е изменена през 2018 г. с Директива (ЕС) 2018/851, като са въведени по-амбициозни цели за рециклиране за периода до 2035 г.

¹¹ Евростат, Битови отпадъци според операциите, свързани с отпадъците. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Waste_statistics/bg

¹² Ефективното използване на ресурсите и кръговата икономика <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/76/resource-efficiency-and-the-circular-economy>

чрез изпълнение на комплекса от мерки за опазване чистотата на атмосферния въздух.

- Интегрирано управление на водите, в т.ч. опазване и подобряване състоянието на водите, постигане и поддържане на добро количество, химично и екологично състояние на водните тела на територията на Република България и на околната среда в морските води, и предотвратяване или намаляване на неблагоприятните последици от вредното въздействие на водите.
- Постигане на ресурсна ефективност чрез прилагане на йерархията при управление на отпадъците, предотвратяване на образуването им, насърчаване на повторната употреба и оползотворяването им чрез рециклиране, намаляване на депонирането и ограничаване на вредното им въздействие върху околната среда и човешкото здраве.
- Намаляване на неблагоприятното въздействие, върху човешкото здраве, екосистемите и националното стопанство, предизвикано от изменението на климата.
- Опазване, поддържане и възстановяване на екосистемите и присъщото им биологично разнообразие.
- Предотвратяване на замърсяването и опазване на околната среда и човешкото здраве чрез прилагане на превантивни инструменти.
- Осигуряване на подходяща инфраструктура за мониторинг и информация за околната среда за целите на политиките за опазване на околната среда, в т.ч. за публичен достъп до екологична информация. Развитие на националната система за мониторинг на околната среда.
- Повишаване на общественото съзнание и култура по опазване на околната среда и ефективно прилагане на механизмите за контрол за изпълнение на екологичното законодателство.¹⁵

Изпълнението на амбициозните цели и провеждането на последователни политики за опазване и устойчиво управление на околната среда и съхраняване и възстановяване на възобновяемите природни ресурси на страната са предпоставка за по-добро качество на живота, по-висока конкурентоспособност на икономиката, създаване на нови работни места, навлизане на иновации, и устойчиво и балансирано

развитие на регионите. В резултат на политиките за насърчаване прилагането на екологосъобразни модели на потребление и производство, за подпомагане реализирането на потенциала на „кръговата“ икономика, биоикономиката и „синия“ растеж, се очаква подобряване на общественото благосъстояние и качеството на живот на населението.

Ефектите от изпълнението на амбициозните приоритети, имат следните по-конкретни измерения:

- Оптимална осигуреност на населението и икономиката с вода в достатъчно количество и с необходимото качество, справедливо разпределение на наличните водни ресурси, осигуряване на ефективното им използване при отчитане въздействието върху свързаните с тях екосистеми, достигане и поддържане добро състояние на всички води на територията на страната и морската околна среда.
- Предотвратяване и намаляване на неблагоприятните последици от наводненията и свлачищата върху човешкото здраве, околната среда, културното наследство и стопанската дейност. Повишаване защитата на населението чрез подготовката му за адекватна реакция при наводнения и последващи кризи.
- Осъществяване на проекти, свързани с предотвратяване, намаляване или ограничаване вредното въздействие на отпадъците върху човешкото здраве и околната среда и използването им като ресурс за икономиката.
- Принос на страната в усилията на ЕС за смекчаване на климатичните изменения и осигуряване на по-здравословна околна среда в районите на реализация на проектите за намаляване на емисиите на парникови газове.
- Ефективна защита на природни местообитания и видове с европейско и национално значение в Националната екологична мрежа и извън нея, което е предпоставка за съхраняване на екосистемите и услугите, които те предоставят на обществото.
- По-добро информационно осигуряване и мониторинг на дейностите по опазване на околната среда и по-добро информироване на обществеността и компетентните органи за състоянието и тенденциите в областта на околната среда, като основа за информирано взимане на политически решения, усъвършенстван процес на формиране и прилагане на политики, промяна в поведението на

¹⁵ Приоритети в националната политика за опазване на околната среда през 2019 г. МОСВ. <https://www.moew.government.bg/bg/ministerstvo/strategicheski-celi/prioriteti-za-2019/prioriteti-v-nacionalnata-politika-po-opazvane-na-okolnata-sreda-prez-2019-g/>

хората по посока на съзнателно опазване на околната среда и природата.¹⁶

Резултатите от стратегическо и целево планиране и програмиране и полаганите усилия за подобряване на ефективността и ефикасността на инструментите за превенция и контрол, и благодарение на повишеното качество и намалената продължителност на административните процедури, се изразяват в подобряване на бизнес средата и регулацията, устройството и качеството на живот в отделните територии и населени места и като цяло на околната среда.

* * *

Независимо от полаганите усилия и предприети мерки за опазване на околната среда, резултатите не са удовлетворителни. Провежданите политики в областта на околната среда както от ЕС, така и от държавите членки е необходимо да бъдат насочени към промяна в обществените нагласи и култура за припознаване на проблема и изхождайки от собствения си мироглед да се съдейства за преодоляването му. От изключително значение е ролята на гражданското общество и културните нагласи на отделния индивид и на бизнеса при произвеждането и потребление на стоки и услуги и да бъдат ориентирани към съхраняване и опазване на природната среда и ресурсите от замърсявания от всякакъв характер. Това може да се осъществи чрез преминаване от линеен икономически модел, към кръгова икономика, като за целта би било удачно увеличаване на информационните кампании, които биха спомогнали промяната на културните стереотипи и осъзнаване на необходимостта от промяна на модела на производство и потребление.

Използвани източници:

1. Атанесян, К. От Стокхолм до Копенхаген – обзор на значими международни конференции на ООН по околната среда. https://ejournal.vfu.bg/en/pdfs/Karlen_Atanasyan-Ot_Stokholm_do_Kopenhagen-Obzir_na_znachimi_mejdunarodni_konferencii_na_OON_po_okolnata_sreda.pdf
2. България и Европейският съюз: институционална инфраструктура <http://old.csd.bg/artShow.php?id=12968>

¹⁶ Приоритети в националната политика за опазване на околната среда през 2019 г. МОСВ. <https://www.moew.government.bg/bg/ministerstvo/strategicheski-celi/prioriteti-za-2019/prioriteti-v-nacionalnata-politika-po-opazvane-na-okolnata-sreda-prez-2019-g/>

3. Бяла книга за бъдещето на Европа: пет сценария. 01.03.2017 https://ec.europa.eu/commission/priorities/democratic-change/future-europe/white-paper-future-europe/white-paper-future-europe-five-scenarios_bg
4. Евростат, Битови отпадъци според операциите, свързани с отпадъците. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Waste_statistics/bg
5. Единен европейски акт. 11986U-ЦПП – редактиран. [trc.government.bg > euro_documents >](http://trc.government.bg/euro_documents)
6. Ефективното използване на ресурсите и кръговата икономика <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/76/resource-efficiency-and-the-circular-economy>
7. Нашето общо бъдеще <http://web.archive.org/web/20120501153237/http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm#I>
8. Пакетът за кръгова икономика. Greenpeace Bulgaria. 3.10.2017. <https://www.greenpeace.org/bulgaria/publikatsiya/572/>
9. Справочник за Европейския съюз – 2019 www.europarl.europa.eu/factsheets/bg
10. Човешките права и околната среда. <https://www.coe.int/bg/web/compass/environment>
11. Stockholm Declaration 1972. <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503>

За контакти:

Румен Пехливанов, докторант
Варненски свободен университет
„Черноризец Храбър“,
гр. Варна, България